

~ Le Dimanche Rouge ~

7.

Կ Ա Ր Մ Ի Ր Կ Ի Ր Ա Կ Ի Ն

Պոլսոյ նայ մտաւորականութեան եւ հանրային գործիչներու մեծամասնութիւնը, 1915ի Զատիկին յաջորդող Ապրիլ 12ի դատարարութեան կ'անցնէինք կեղորոնական քանտին մէջ, տխուր եւ մտահոգ, ակնդէտ սպասելով որ եւ իցէ տեղէ մեզի հասնելիք անակնկալ օգնութեան մը:

Մեզմէ շատեր՝ նարահատ համակերպելով քանտի իրենց նոր կեանքին եւ զլուխ ունենալով անոնք, որոնք թրքական քանտերը բազմիցս մտած ելած էին, կը սկսէին առաւօտեան դէմ արդէն քան մը ուտելու մասին խորհիլ: Մինչ ուրիշ ընկերներ, դրամական մեծ վարձատրութիւններով, իրենց ընտանեկան պարագաներուն եւ ազդեցիկ բարեկամներուն կը փութային մարդիկ ղրկել, թղթի գաղտնապէս գրուած կտորներով խնդրելով որ զան եւ զիրենք ազատեն . . . :

Այսպէս մեր կարմիր կիրակին անցաւ, առանց արտակարգ որ եւ իցէ նոր միջադէպի: Միայն երբեմնակի կը լսէինք ընդհատ ընդհատ խուլ որոտները անգլիական եւ ռուսական նսկայ ծովային թնդանօթներուն: Մեր մէջ դեռ կային միամիտներ, որ այդ թնդանօթներու մահաափիւռ որոտները, կը կարծէին թէ մեզ օգնութեան փութացող մարտանաւերու փրկարար որոտն էր . . . :

Արդարեւ ճիշտ այդ օրերուն, անգլիական մարտանաւերն Դարտաննէն. իսկ Ռուսականները Սեւ ծովէն կը բախէին Պոլսոյ ամրակառոյց բերդ-դոնները: Մեզմէ ոմանք կը կարծէին նոյն իսկ, թէ քանի մը օրէն Պոլիսը անգլ. զբաւման անմիջական վտանգին ներքեւ ըլլալուն, նախ քան թուրք կառավարութեան Պոլսէն Գոնիս

փոխադրուիլը, փութացած էին ձերբակալել մեզ իբր պատանդ, առ ի սպանութիւն Մայրաքաղաքին . . . : Կարմիր կիրակին այսպէս անցուցինք «Մէհտէրնանէ», կոչուած Պոլսոյ կեդրոնական բանտին «մէքթէպին», մէջ, վաղուան զահավէժ դէպքերու սարսափովը առլցուն, յուսահատ եւ շուարած :

Արդէն երեկոյ էր, բանտին «միւէգիննը», մօտակայ մինարէէն իր «ալլահ էքպէր»ը լրացուցած եւ հազիւ մնթնշաղը սկսած էր, երբ բանտին ներքին պահակները — զարտիան — ստէնտորեան ձայնով բոլոր հայ քաղաքական բանդարկեալներս հրաւիրեցին, որ հաւաքուինք բանտին երկաթեայ աւազ դռան առջև :

Վերջապէս նշած էր ժամը, երբ 24 ժամուան հոգեմաշ անորոշութենէ մը վերջ, մեր ճակատագիրը պիտի որոշուէր այլևս : Ամէնքս բնական հետաքրքրութենէ դրդեալ, աճապարեցինք դէպի երկաթեայ վանդակները : Իսկ դաժան բանդապետը ի ներկայութեան ոստիկանական բարձր ու ստորին ամէն սատիճանէ պաշտօնեաներու սկսաւ հանդիսական ձայնով մը կարդալ սուրբ քրիստոս սոս օքսուր . . . :

Երբ ստուգուեցաւ թէ ամէնքս ալ ներկայ էինք. հարիւրաւոր ստինաւոր ոստիկան զինւորներու եւ ոստիկանական բազմաթիւ պաշտօնեաներու ամենախիստ հսկողութեան ներքեւ, հետիոտն առաջնորդուեցանք կեդր. բանտէն միայն քիչ հեռու գտնուող ոստիկանական տնօրէնութիւնը : Հոս մի առ մի խուզարկելով, զբաւեցին մեզմէ ամէն ինչ, որ կրնար արժէք մը ունենալ. դրամ՝, աննշան թղթի կտորներ, զմեւիներ, մատիտներ, յուշատետրներ, մինչև մեր հովանոցներն ու գաւազանները, իբր թէ վերջը մեզ յանձնելու համար :

Հազիւ խուզարկութիւնները լրացած, ձերբակալեալներս քսանական կամ աւելի հոգինոց փոքր խմբերով, առաջնորդուեցանք կեդր. ոստիկանական տնօրէնութեան առջև, արդէն պատրաստ սպասող զինւորական կարմրագոյն ինքնաշարժ հանրակառքերը :

Այլևս 24 ժամէ ի վեր տիրող գաղտնիքը արդէն մասամբ լուծուած էր, զի ողբերգութեան երկրորդ վարպազոյրը բացուած էր եւ դժուար չէր հասկնալ թէ, մեզ Պոլսէն կը հեռացնէին . . . : Ո՛ր, ոչ որ գիտէր . . . :

Մեր ինքնաշարժին մէջ, ուր աւելի քան 20 հոգի էինք, զէն ի ձեռին մեզ օղակաւորող սուինաւոր տասեւ աւելի զինուորներ շրջապատած էին մեզ, փախուստի ամէն փորձ կրակով պատասխանելու նրամանով:

Ձերբակալեալներս փոխադրող ինքնաշարժերու կարաւանը, որոնց անձամբ կ'առաջնորդէր ոստիկանական ընդհանուր տնօրէն Պէտրի՝ իր մասնաւոր ինքնաշարժով, արդէն ի թաւալ կու գար փոշիի ամպերով Այասօֆիայի պողոտայէն դէպի ծովեզերք Սիրքեճի ուղղութեամբ: Բոլոր մեր ինքնաշարժերէն հեծկտուքի ձայներ կը լսուէին . . . , ինչ որ ընականաբար ուշադրութիւնը կը նշաւիբեր անցորդներու, որոնք կը դժուարանային մեկնութիւն մը տալու ինքնաշարժերու խորհրդաւոր եւ սրնթմաց աւ թաւալումին . . . :

Երբ մեզ փոխադրող 10է աւելի ինքնաշարժերը, վերջապէս մտան Սարայ-Պուռնուի կամ կիւլհանէի դարաստանը, ձերբակալեալներուս յուզումը ինքնին նասաւ իր զագաթնակէտին: Այլեւս մահուան սարսափը ընդհանուր էր, որովհետեւ հայութեան մեծ դահնապետ կարմիր Սուլթանի ըննապետութեան սեւ օրերու յիշատակներն դեռ շատ թարմ էին մեր մտքերու մէջ . . . : Մեզմէ ամէն ոք զիտէր, թէ հարիւրաւոր անմեղ երիտասարդ հայ եւ թուրք մտաւորականներ, քարեր կապուած ոտքերնուն կամ վզերնուն, ծովամոյն եղած էին հոս, այս պատմական մահաբոյր հրուանդանին խոր ջուրերուն նոսանքներուն ու յորձանքներուն մէջ . . . :

Մեր մահուան մղձաւանջը ալ աւելի կը խարազանէր գիշերուան թանձր խաւարը, եւ զարնան գիշերահաւասարին զուգահիստղ ծովի փոթորիկը: Արդէն Սարայ-Պուռնու ըլլալով հիւսիսային հովին ճիշտ ճակատը, միշտ ալէկոծեալ կ'ըլլար, իսկ նոյն երեկոյին փրփրադէզ լեռնակուտակ ալիքները քարափին բախելով, տասնեակ մեղր հեռուները կը նետէին սղի ջուրի կաթիլները, որոնք յետոյ քաճէ արեան կայլակներու փոխուեցան:

Այդ պահուն՝ արդարեւ ամենագորաւոր հոգիներն իսկ սկսած էին սարսուլ, որովհետեւ ընագղաքար մեզմէ շատեր կը զգային թէ դէպի գերեզման կ'երթան, մինչ միւս կողմէ փրկութեան ոչ մէկ յոյս կար: Զի իթթիհատական թուրք կառավարութիւնը, օրինա-

կելի գաղտնասպարհութեամբ եւ թուրք ցեղին յատուկ եղեռնական ընդունակութեամբը, յաջողած էր մէկ գիշերուան մէջ ամէնքս յանկարծ մէկ ուռկանի մէջ թակարդը ձգել . . . :

Սարայ-Պուռնուի անդաստանին մէջ, ամէնքս ի մի հաւաքուելէ եւ բոլոր ընկերներու ժամանումէն վերջ երկուական թափոր եղած, առաջնորդուեցանք Շիրքէթի 67 թիւ շոգենաւր, որ արդէն ժամեր առաջ, շոգիի վրայ կը սպասէր քարափին առջեւ:

Շոգենաւր լեցուեցաւ ոչ միայն 220է աւելի ձերքակալեալներովս, այլև մեր թուէն աւելի մեր հսկողութեան յատկացած սուխնաւոր ոստիկան զինւորներով, Էնվէրի կողմէ դրկուած երիտասարդ զինւորներով, քովսէրներով, քանակի սպաներով եւ ոստիկանական ամէն աստիճանէ պաշտօնեաններով:

Արդարեւ այս ամէնը մեր վրայ այնքան խոր ազդած էր, որ պահ մը ամէնքս ալ համոզուեցանք թէ Մարմարայի քացերը կը տանին ծովամոյն ընելու համար: Շատեր կու լային, շատեր իրենց սիրելիները կը յիշէին, ու այս ընդհանուր յուզումին մէջ, հուսկ ուրեմն մահապարտներու շոգենաւր ճամբայ ելաւ դէպի քաց ծով:

Աղէ, մէկ քանի ամիսներ վերջ՝ եկան ա՛լ աւելի սեւ օրեր, երբ ծովի մահը փնտոելով փնտոեցինք, երբ մեզմէ շատեր չարաչար զղջացին, որ ծովը չէին նետուած: Զի անշուշտ ծովի մահը աւելի փրկարար էր եւ նուազ խուժողութ, քան կացինի եւ սակրի ներքեւ ասպա տեղի ունեցած չարչարալից նահատակութիւնները:

Մինչդեռ սուլթանական Մայրաքաղաքը, աղջամուղջին գաղտնասպարհ սեւ պատանքին մէջ, նորանոր ոճրապարտ ծրագիրներ կը դարբներ, իր այս անդրանիկ յաջողութենէն քաջալերուած, մենք Մարմարայի ալիքներուն անձնատուր եղած ակամայ, կը տարուքերէինք հոգեխոտով վերյիշումներու եւ մահուան տազնասպաներու մէջ, երբ վերջապէս մեր շոգենաւր մօտեցաւ Հայտար Փաշայի նաւամատոյցին:

Մահապարտներու կարաւանը զոյգ առ զոյգ դուրս գալով շոգենաւէն, հարիւրաւոր սուխնաւոր զինւորներու շղթայի միջեւ տարուեցանք Հայտար Փաշայի հոյակապ կայարանի հսկայ շէնքին ճամբորդներու յատկացած Ա. եւ Բ. սպասման սրահները, ակնդէտ սպասելով հոն չարաղէպ նոր անակնկալներու:

Այլևս մենէ ոչ որի մօտ ախորժակ մնացած էր, մտածելու մեր անօթութեան եւ ծարաւին վրայ: Միայն զինւորական երիտասարդ դեղագործ մը, երբ պատառ մը երշիկ ապսպրելով կը ճաշակէր, յանկարծ վրայ գալով ոստիկանապետ մը, երշիկը հանդերձ պնակով կը նետէր սրահին մէջ, եւ զինւորական վերաբերուին ուկէզօձ կոճակները փետրտելով կը պոռար ըսելով որ «այլևս դուք ազգի եւ պետութեան թշնամիներ արժանի չէք այս պատուոյն . . .»:

Անկի քան շուրջ երկու ժամ խոր լռութեան եւ ցաւատանջ հոգելիլումի մէջ սպասելէ վերջ, դարձեալ զինւորական ամենախիստ հսկողութեամբ, փոխադրուեցանք երկաթուղու մասնաւոր գնացք մը, որ ժամերէ ի վեր արդէն կը սպասէր շոգիի վրայ մեզ տանելու համար Փոքր Ասիոյ խորերը, ուր տարաբախտ մեր բոլոր ընկերները, հազուազիւտ բացառութեամբ միայն, մէկ քանի ամիսներ վերջ ամենաքստմանելի եւ եղբրական մահուամբ պիտի գտնէին իրենց նահատակութիւնը:

Վերջապէս շարժեցաւ երկաթուղու մեր գնացքը, բոլոր լոյսերը մարած, վակոններու բոլոր դռները փակուած, եւ ոստիկաններով ու ոստիկան զինւորներով պահպանուած: Տակաւ սկսանք հեռանալ յիշատակելի այն վայրերէն, ուր մեզմէ իւրաքանչիւրը, իր ետեւ կը թողուր սգաւոր եւ անպաշտպան մայրեր, քոյրեր, կիներ եւ երախտներ, ինչք, հարստութիւն եւ ամէն ինչ, երթալով դէպի անդարձ անսնուն եւ անձանօթ գերեզմաններ թաղուելու առ յաւէտ:

Արդէն լուսնշաղ էր, երբ երկաթուղու մեր կառախումբը ան-
ձայն անշշուկ, եւ առանց կանգ առնելու կ'անցնէր Նիկոմիդիոյ
քաղաքին մէջէն: Միայն սակաւաթիւ անցորդներ, եւ մեծ մա-
սամբ մանարաններու հայ գործաւորուհիներ, կասկածոտ զարմա-
ցումով ակնապիշ կը դիտէին մեր կառախումբը, առանց կարենալ
թափանցելու անաւոր զաղտնիքին:

Մեր գնացքը անդադար կը սուրար, հետզհետէ մեր ետեւ կը
թողէինք Մարմարայի ծովին հետ, նաեւ գեղեցիկ ծովածոցը ալէ-
տատան իր ծփանքներով, Նիկոմիդիան, հանդիպակաց եզերքին
լեռներու զահաւանդին թառած հայ կեանքի կայտոուն Պարտի-
զակը, քաջարի Աւլանապէկը, Բիւթանիոյ դալարագարդ եւ յուրթի
դաշտերն ու հայ բազմաթիւ զիւղերը, Ստոպաննայի պապղուն լիճը,
զարնան հետ ծաղկազարդուած մրգաստաններն, եւ երեկոյին
մթնշաղին հետ կը հասնէինք վերջապէս Էսկիշէհիը:

Մեր բանտէն մեկնումէն 24 ժամ վերջ միայն, փրփրաբա-
րերու այս հին քաղաքին առջեւ ոմանք դեռ նոր սկսան զգալ անօ-
թութիւն եւ ծարսւ. եւ ստամոքս խաբող նախընթրիք մը բնելու
չափ համարձակութիւն կ'առնէին: Մեր կառախումբին հայ ազնիւ
պաշտօնեաներն էին դարձեալ, որ վտանգը արհամարհելով եւ
առանց փոխարժէքն զանձեղու, անունդի մեր սակաւապէտ պա-
հանջներուն կ'աճապարէին զոհացում տալ, գնահատելի եւ ան-
մոռանալի հաճոյակատարութեամբ մը:

Էսկիշէհիը բլլալով Էնկիւրիի եւ Գոնիայի երկաթուղու ան-
ջատման կենդրոնաւայրը, հոս պիտի որոշուէր մեր ճակատագիրը,
թէ ի՞նչ ուղղութեամբ մեզ դէպի մահ պիտի առաջնորդէին:
Մինչդեռ ամէնքս լարուած եւ սպառիչ հետաքրքրութեամբ կը
սպասէինք զնացքին առնելիք ուղղութեան, եւ անս մեր կառա-
խումբը փոխանակ Գոնիայի, շարժեցաւ Էնկիւրիի ուղղութեամբ:

Պոլսէն մեկնած բլլալով 1915 Ապրիլ 12ի կիրակի գիշերը,
երեքշաբթի կէս օրին մօտ հասանք Էնկիւրիի մօտակայ եւ Այաշ
տանող Աէնճան Բէօյի երկաթուղու կայարանը: Հոս յանկարծ
հանդիսատես կ'ըլլայինք այնպիսի անաւոր տեսարանի մը, որուն
վերջիշումն իսկ հրաշքով վերապրողներուս դեռ նոյնքան սարսուռ
ու սարսափ կ'ազդէ:

Երբ երկաթուղու գնացքը հասաւ Սէնճան Բէօյի ըսուած այս կայարանը, հոս դուրս եկաւ Պոլսէն մեզ ընկերացող կեդրոն. բանտի պետ զարշելին Խպրահիմ, եւ շրջապատուած մեզ ընկերացող ոստիկանապետներէն եւ ոստիկան զինուորներէն, ձեռքը սուած մեր անուններու սեւ ցանկը, սկսաւ կարդալ «Միլիօյրբէշի, Ակնունի, Զարդարեան, Խաժակ, Շահրիկեան, Օհրանկիլեան, Տորթ. Տաղաարեան, Սարգիս Մինասեան», եւ այլն: Խառնի խումն անուններ յայտնի յեղափոխականներու, ոչ կուսակցականներու, պահպանողականներու, շուրջ 75 անձերու:

Որոց անունները որ կը կարդացուէր, վար կ'իջնէին գնացքէն եւ կ'երթային իրարու մօտ յաջորդաբար զինուորական շղթաներու մէջ շարուելու . . . : Մինչեւ մեր ոսկորներն սարսուռ կը զգայինք, թէպէտ որոշ շէնք զիտեր թէ ինչո՞ւ սա բաժանումը կ'ընէին, բայց շատ ուշագրաւ էին յաջորդաբար կանչուած անունները: Մեզմէ բաժնուողներէն ոմանց հետ համընդունեցանք ու համընդունեցինք, ակնթարթի մը մէջ լացինք ու լացուցինք զիրար, զի ընազարար միայն կը զգայինք թէ կը բաժնուէինք իրարմէ անդարձ . . . :

Անա սուրբ նահատակութեամբ օծուն անունները մեր տառապանքի ազնիւ այն ընկերներուն, որոնք Սէնճան Բէօյի կայարանին առջեւ մեզմէ բաժնուելով հեռացան գնացին դէպի Այաշ, եւ մէկ քանի ամիս վերջ Էնկիւրիի մօտակայ ձորերուն մէջ, չարչարալից մահուամբ, ողջակիզեցան հայրենիքի սրբանուէր սեղանին վրայ, հայ ազգի ազատագրութեան անմահներու յախտնական մատենանին մէջ արձանագրելով իրենց անունը ոսկի տառերով:

Ayache - Liste nominale des déportés

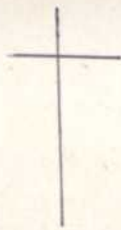
Ա Յ Ա Շ Ի

Ա Ք Ս Ո Ր Ե Լ Ո Ց Ա Ն Ո Ւ Ա Ն Ց Ց Ա Ն Կ Ը

1. Խաչատուր Մալումեան՝ (Ակնունի) յայտնի գրագէտ եւ դաշնակցական պետ, նահատակուած Ուրֆայի ճամբուն վրայ:
2. Գարեգին Խաժակ, ուսուցիչ-գրագէտ եւ դաշնակցական գործիչ, նահատակուած Ուրֆայի ճամբուն վրայ:

3. Ռուբէն Զարդարեան, ուսուցիչ գրագէտ, Ազգ. երեսփոխան դաշնակցական գործիչ եւ խմբագրապետ դաշնակց. օրգան «Ազատամարտի», նահտկ. Ուրֆայի ճամբուն վրայ:
4. Սարգիս Մինասեան, Դրօշակի խմբագիր եւ ուսուցիչ ու դաշնկ. գործիչ:
5. Յարութին Ճանկիւեան, հնչակեան պետ, Ազգ. երեսփոխան, նահատակուած Ուրֆայի ճամբուն վրայ:
6. Տորթ. Նազարէթ Տաղաւարեան, հանրային եռանդուն գործիչ, Ազգ. երեսփոխան, եւ բժշկական երկասիրութեանց հրատարակիչ, նահատակուած Ուրֆայի ճամբուն վրայ:
7. Համբարձում Պոյանեան, (Մուրատ) հնչակեան յայտնի պետ, Ազգ. երեսփոխան, նահատակուած Կեսարիոյ մէջ:
8. Յարութին Շարիկեան, Փաստաբան, հանրային գործիչ, Ազգ. երեսփոխան եւ յայտնի դաշնակց. նհտկծ. Էնկիրի:
9. Ատում Եարճանեան (Սիամանթօ) քանաստեղծ, դաշնակցական, Ազգ. երեսփոխան, նահատակուած Էնկիրի:
10. Հայկ Թիրեարեան, (Հրաչ) դաշնակց. գործիչ, Ազգ. երեսփոխան, նահատակուած Էնկիրի:
11. Ներսէս Զարարեան, ուսուցիչ եւ հնչակեան գործիչ, Ազգ. երեսփոխան, եւ կեդ. ազգ. վարչութեան անդամ նհտկծ. Էնկիրի:
12. Բարսեղ Շահպագ, փաստաբան, դաշնկ. գործիչ, նահատակուած Խարբերդի եւ Մալաթիոյ ճամբուն վրայ:
13. Շաւարշ Բրիսեան, ուսուցիչ եւ դաշնկ. գործիչ, նահատակուած Էնկիրի:
14. Ննովք Շահէն, դերասան, նահատակուած Էնկիրի:
15. Բրիս Փէնէրճեան, (Սիլվիօյրիչի) պուլկարահատակ ըլլալով ազատուած եւ դարձած Պուլկարիս:
16. Ժագ Սայապալեան, (Փայլակ), հանրային եռանդուն գործիչ, Ազգ. երեսփոխան, նահատակուած Էնկիրի:
17. Տորթ. Աւետիս Նազաշեան, հանր. գործիչ վերադարձած Պոլիս:
18. Տորթ. Խաչիկ Պարտիզպանեան, հանրային գործիչ, նահատակուած Էնկիրի:
19. Տորթ. Գ. Պօղոսեան, ծանօթ յիմարարուծ. Ազգ. երեսփոխան, ազատուած եւ զինադադարէն վերջ Պոլիս դարձած:

20. Տորթ. Մեկըն Կիւլիստանեան, վերադարձած Պոլիս:
21. Տորթ. Կարապետ Փաշան, օսմ. սլաւլամենտի նախկին անդամ, Ազգ. երեսփոխան, դաշնակցական գործիչ, նահատակուած Էնկիւրի:
22. Տորթ. Տիգրան Ալլանվէրտի, անդամ Պատրիարքարանի ժողովներու, վերադարձած Պոլիս:
23. Արիստակէս Գասպարեան, փաստաքան, հանրային եռանդուն գործիչ եւ Ազգ. երեսփոխան, նահատակուած Էնկիւրի:
24. Ներսէս Փափագեան, (նախկին Մաշտոց վարդ.) դաշնկ. օղակն Ազատամարտի խմբագիր եւ դաշնկ. գործիչ, նահատակուած Էնկիւրի:
25. Համբարձում Համբարձումեան, խմբագիր, նհտկծ. Էնկիւրի:
26. Գրիգոր Թորոսեան (Կիկօ), համանուն երգիծաթերթի յրատարակիչ եւ հանր. գործիչ, նահատակուած Էնկիւրի:
27. Ռոստոմ Ռոստոմեան, վաճառական եւ ազգային գործիչ, նահատակուած Էնկիւրի:
28. Սմբատ Բիրսա՝ ազգ. վիպագիր եւ հանրային գործիչ, Ազգ. երեսփոխան, նահատակուած Էնկիւրի:
29. Մեկըն Կիւրնեան (Հրանդ գրական անունով ծանօթ) Ազգ. երեսփոխան հայագէտ, դաշնակցական գործիչ, նահատակուած Էնկիւրի:
30. Թէոտոր Մեծիկեան, վաճառական, նահատակուած Էնկիւրի:
31. Գէորգ Թէրճիմանեան, վաճակ նահատակուած Էնկիւրի:
32. Հայկ Թիրեաքեան, դաշնկ. գործիչ Հայկ. Թիրեաքեանի տեղաբարուած եւ ապա Պոլիս դարձած:
33. Խաչիկ Իտարէճեան՝ ուսուցիչ, նահատակուած Էնկիւրի:
34. Մկրտիչ Յովաննէսեան՝ ուսուցիչ, դաշն. գործիչ, նահատակուած Էնկիւրի:
35. Մկրտիչ Յովաննէսեան՝ վերոյիշեալին տեղաբարուած եւ ապա Պոլիս դարձած:
36. Սարգիս Աբօ՝ կովկասահայ, ուսուցիչ դաշն. գործիչ, նահատակուած Էնկիւրի:
37. Աբրահամ Հայրիկեան՝ տաճկագէտ եւ տնօրէն «Արդի» վարժարանին, ազգ. երեսփոխան, նահատակուած Էնկիւրի:

ԳՐԻԳՐ ԶՕՏՐԵՊ
KRIKOR ZOHRAV, *deputi*

ՎԱՐԳԳԷՍ ՍԵՐԵՆԳՅԱՆ
VARTKES SERENGULIAN *deputi*

ՎԵՐԱՄԻԱՆ
VERAMIAN

Ե. ՍԵՐՄԱԿԵՉԽԱՆԻԱՆ
E. SERMAKECHKHANLIAN

ԻՉԽԱՆ
ICHKHAN

ԳԵՂԱՄ ԳՐԳ.
GICE KERAM (Vartabed)

Պատկերները պատկերված են 1908 թվականին

Khatchadour Kapumian,
Ecrivain et Dirigeant Dashmag
dit Hghncaum.

Tous ces intellectuels ont
ete' assassines sur la route
d'oufa en l'ouil 1915 a Hyach

ԱԿՆՈՒՆԻ AGNOUNI

Ինստիտուէր և Եւրահ
Խ. KHAJAG, assassine
sur la route d'oufa

Ինստիտուէր, Եւրահ, Դէպուէ
ՌՈՒՔԵՆ ԶԱՐԳԵՐԵՆ
ROUPEN ZARTARIAN

Ինստիտուէր և
ՔէԴակտուր և Լա Քուր
Երաշագ (Պրաքաւ)
ՍԱՐԳԻՍ ՄԻՆԱՍՍԻԱՆ
SARKIS MINASSIAN

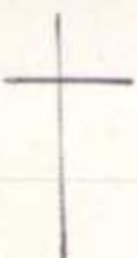

ՅԵՐԵՒԹԻՒՆ ԺԱՆԿԻԼԵՆ
Դիւրահ Իւնչագ, Դէպուէ
Հիւնոյ անկումում/արտ լուսարեւ անկումում

ՏՈՒԹ. ՆԱԶԱՐԵԹ ԶԱՐԱՎԱՐԵՆ
Դ՛ ՆԱԶԱՐԵԹ ԶԱՐԱՎԱՐԵՆ
Grand Patriote, Դէպուէ, ^{ուստ Եւրահ և} Publication medi-
calo

Chef Kentchaguian, assassine
à Hayreni

ՀԱՐՏԱՐՉԱԻՐ ՊՈՅՆԱՃԵՆ, ՄՈՒՐԵՍ
Hampartsoum Boyadjian. Պատմ

ՅԵՐՈՒԹԻՒՆ ՉԸՏՐԻԿԵՆ, Արձա
Haroutioun Chahriguian

ԱՏԵՐ ԵՐՔԱՆԵՆ ՍԻՄԱՆՏՈ
Adam Jurdjanian. SIAMANTO
Poete

ՀԵՅԿ ԹԻՐԵՆԵՆԸ ՀՐԵՉ. Dirigeant Dosh.
Haig Tivakian Heratch may

Մ. ԿԻՐՃԵՆ ՀՐԵՆԳ
K. Guedjian Herant

ԴՅԵՐՈՒՆ ՉԸՆԳԱՉ. Արձա
Taisir Chahbaz, assassine'
entre Kharpert et Lalatia

Tous ces Intellectuels ont été assassinés dans la
 région d'Ankara

ՏՕԲԹ. Կ. ՓԵՇԵՏԵՆ
 Docteur G. PACHAYAN

ՏԵԳՐԵՆ ՉԷՕԿԻՐԵՆ
 DIKRAN TCHOGURIAN

ԺԵԳ ՍԵՆՍՊԵՆ
 Jacques SAYABALIAN (Pailag)

Rédacteur, Secrétaire
 Institutem

Գ. ԲԵՐՍԵԳԵՆ
 Kéran PARSEGHIAN

ԲԵՐԹՈՂ ՉՕՐԵՆ
 Parloe Zorian, Editeur
 (Zirair)

ՆԵՐՍԵՍ ՓԵՓԵՉԵՆ
 Nerses TAPAZIAN

Գլխավոր անդամները լիարժեք սկզբնական

Յ. ԳԸԶԸՆՃԵԸՆ
KAZANDJIAN

Ս. ՍՈՒՒՆ
S. SOVINE

ԳԱՐՄԵՆ
CARMEN

Ե. ԱՉԵԳՉԵՋԵԸՆ
A. ATCHEKBACHIAN

Է. ՅԵՐՈՒԹՒՆԵԸՆ
A. Haroutounian

Յ. ԳԸԼՖԵՅԵԸՆ
KALFAYAN

Պատկերները պատկերված են ըստ իրականության

Ս. ԲԱՐՍԵՂԻԱՆ, ՉԵՄԻԼ
S. PARSEGHIAN. Chamil.

Լ. Ի. ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄԻԱՆ
L. I. Hampartoumian

Վ. ՀՆՍՍԻՍԻԱՆ
V. Hussissian

ՎԱԿԱԿՆ ՏԵԹԵՎԻԱՆ
Vahakn DATEVIAN

ՄԱՐԻԶԵԾ
MARIKED

ՉՎԱՐՉ ԿՐԻՍԻԱՆ
Chavarch KRISSIAN

38. Լեւոն Շամուանճեան Միքայէլ Շամուանճեանի տեղ աքսորուած եւ Պոլիս վերադարձած .
39. Բիւզանդ Պօզանճեան ազգ. երեսփոխան եւ վերադարձած Պոլիս :
40. Գեղամ Բարսեղեան խմբագիր, ուսուցիչ եւ դաշնկ. գործիչ, նահատակուած Էնկիւրի :
41. Յովնանէս Գրլըճեան՝ գրաւանատ, նահատակուած Էնկիւրի :
42. Օննիկ-ժիրայր՝ ուսուցիչ նահատակուած Էնկիւրի :
43. Լեւոն Լարենց վերակազմեալ հնչակեան պետ, գրագէտ ուսուցիչ, նահատակուած Էնկիւրի :
44. Տիգրան Չէօկիւրեան՝ գրագէտ, ուսուցիչ, խմբագրապետ Պոլսոյ «Ռատան», պարբերաթերթի, հանրային գործիչ, նահատակուած Էնկիւրի :
45. Ղազար Ղազարեան (Մարգպետ) դաշնկ. հին գործիչ, ուսուցիչ, իբր թուրք ծառեալ Ամանոսի փապուղիներու Խնթիլի կողմը պաշտօն վարած Գերմաններուն մօտ. յետոյ Նիսիպին անցած եւ ապա ձիէն իյնալով մեռած Նիսիպինի մէջ զինադարէն քիչ առաջ :
46. Յարութին Գոնեալեան, դերձակ նահատակուած Էնկիւրի :
47. Միրդատ Հայկազն՝ հովանոցաւանատ, քազմաժամանակեայ տարագիր, դաշն. գործիչ, ազգ. երեսփոխան, նահատակուած Էնկիւրի :
48. Պետրոս Գալֆաեան՝ նախագահ Մագրրգիւղի թաղապետութեան, դաշնկ. գործիչ, նահատակուած Էնկիւրի :
49. Պետրոս Գալֆաեան՝ վերոյիշեալին տեղ աքսորուած, վանառական, նահատակուած Էնկիւրի :
50. Կարապետ Թաշճեան՝ նահատակուած Էնկիւրի :
51. Յարութին Ատուրեան՝ նահատակուած Էնկիւրի :
52. Կարապետ Սարաֆեան՝ Ռէժիի պաշտօն. նահատակուած Էնկիւրի :
53. Վռամշապուհ Սամուէլօֆ, ռուսահայ սեղանաւոր, հանրային եռանդուն գործիչ, նահատակուած Էնկիւրի :
54. Սարգիս Արմտանցի՝ նահատակուած Էնկիւրի :
55. Խաչիկ Պէրպէրեան՝ ուսուցիչ վերադարձած Պոլիս .
56. Վրթանէս Մարտիկեան՝ վերադարձած Պոլիս :

57. Միհրան Աղանանեան՝ սեղանաւոր, Պոլիս վերադարձուած եւ կախուած:

58. Նշան կիտուածանկարիչ՝ Գումգարուէն, նստկծ. Էնկիւրի:

59. Տիգրան Աճէմեան՝ վերադարձուած Պոլիս:

60. Մարկոս Սէֆէր, փաստաբան, Մարկոս Նաթանեանի տեղ աքսորուած եւ վերադարձուած:

61. Սերոբէ Նորատունկեան՝ Սանաս. վարժարանի ուսուցիչ, դաշնակցական գործիչ, եւ ազգ. երեսփոխան, նստկծ. Էնկիւրի:

62. Բարթող Զօրեան՝ (Ժիրայր) հրատարակիչ, դաշնկ. գործիչ, նահատակուած Էնկիւրի¹:

Այսչի կայարանին առջեւ 20է աւելի կառքեր պատրաստ կը սպասէին արդէն, բազմաթիւ հեծեալ ոստիկաններու հետ: Զինւորական խստութեանց ներքեւ կառքերու թափօրը, շրջապատուած հեծեալ զինուորներով, մէկ քանի բուպէ վերջ արդէն ճամբայ կ'իյնար դէպի Այսա, որ հազիւ մէկ քանի ժամ միայն հեռու էր Սէնճան Քէօյի այս կայարանէն:

Աւելորդ է յիշել թէ երկուստեք եւս յուզումը մեծ էր, եւ մեր տպաւորութիւնը ճնշիչ. զի բնագոյրարս գիտէինք թէ այս անգամի մեր բաժանումը վերջնական էր . . . :

Արցունքոտ աչքերով կը դիտէինք հեռանալը մեր վշտի ընկերներուն. որոնց կառքերը տակաւ կ'անյայտանային փոշիի ամպերու մէջ, չարաշուք վերահաս դէպքերու նախազգացումը տալով մեզի:

Այս օր հինգ տարի վերջ, երբ անկախ եւ ազատագրուած Հայաստանի վերակենդանացուցիչ արեւը արդէն կը բարձրանայ Արարատի ծիւնապատ ալէփառ կատարէն, կեանք ու արեւ տալով մեր սպազայ փառքի յոյսով առլցուն ցաւատանջ սրտերուն, այս օր սրբազան պարտականութիւն կը զգամ՝ արցունքոտ աչքերով ձեզ ըսելու հրաժեշտի մէկ քանի հակիրճ խօսքեր, զորս այն ատեն մեր հասցնելու բաժանումին եւ մահաբոյր խստութեանց մէջ չկրցայ ըսել:

Երթմաք բարեան պաշտելի ընկերներ, բազմատանջ հայրենիքի եւ ազատագրութեան գաղափարի անձնանուէր առաքեալներ, որ թիրեղացած հայրենասիրութեամբ պայքարեցաք եւ զրջով եւ խօս-

¹ Ժան օթ. Ցաւալի է որ մնացեալ 13 արտորական մեր տարաբախտ ընկերներու անունները հնար չեղաւ հոս արձանագրել, հակառակ ամէն պրպտումներու:

քով եւ գործով: Որ ո՛չ իսկ մէկ օր, մէկ ժամ դեղեւեցար ձեր պաշտած ու պաշտպանած զաղափարներու փշոտ ճամբուն մէջ՝ զիտնարով հանդերձ թէ վաղ թէ ուշ դէպի Գողգոթայ կը քարձրանար: Ապագայ հայ նորահաս սերունդներ պիտի զան ի գուն ձեր ինկանուէր յիշատակին ու յուշարձանին առջեւ, որ վաղուան ազատ հայութիւնը պիտի կանգնէ ի պատիւ ձեր յաւերժական յիշատակին, յայտնելու համար իր անմոռաց երախտագիտութիւնը հանդէպ ձեզ, որ յանուն թշուառ հայրենիքի ազատութեան եւ փրկութեան, չհնայեցիք ո՛չ ինչք, ո՛չ կեանք ո՛չ արիւն...:

Պատիւ եւ փա՛նք ձեզ հայրենիքի ազատութեան վեթերաններ, դուք ձեր կարմիր արիւնով հայրենիքի զետեւը ներկեցիք, եւ ձեր սրբազան նշխարներով սարերը ու ձորեր լեցուցիք, եւ ձեր լեռնակուտակ ոսկորներով թշնամիներուն առջեւ անխորտակելի պարիսպներ կանգնեցիք:

Իսկ ձեր շարշարալից նահատակութեամբ նոր դարագլուխ քացիք, հայ ժողովրդին պարգեւելով նոր կեանք, նոր արեւ, եւ փառապանծ նոր ասպարէզներ:

Այսօր, երբ ազատագրուած Հայաստանի նորակազմ՝ քաջարի քանակը յաղթութենէ յաղթութիւն կը սլանայ, հայրենիքի սամանները օրէ օրէ ընդարձակելով եւ տասնապատկելով, թող ձեր հոգիները խայտան ու ցնձան յաւիտենականութեան մէջ, ի տես ձեր արիւնով զնուած հայրենիքի շէն ու շող եւ ծաղկաւէտ անդաստաններուն եւ պտղալից դարաստաններուն:

Օրհնեա՛լ թող ըլլայ ձեր սուրբ յիշատակը, դարեր շարունակ եւ ձեր անունները ոսկէքանդակ ամս յամսոյր պիտի օրհնուի հայ սերունդներէն քազմերախտ: Երթաք քարեա՛ն . . . :

Հուսկ ուրեմն շարժեցաւ եւ մեր երկաթուղու գնացքը դէպի Էնկիւրի: Ոչ ոք մեզմէ սիրտ ունէր խօսելու, ոչ ոք կը համարձակէր խանգարել մեր մէջ տիրող մեռելական լռութիւնը: Մեր միտքերը չէին ուզեր գործել ու խոկալ եւ չէին համարձակեր վերլուծել օրուան շարագուշակ մեծ դէպքերը: Իսկ մեր սրտերը արդէն գերեզմաններ էին, առանց դիակներու եւ առանց շիրիմներու . . . :

Մէկ քանի ժամ՝ վերջ, կէս օրի մօտ արդէն Էնկիւրիի առջեւ մեր գնացքը կանգ կ'առնէր միանգամ ընդմիջտ:

Կուսակալանիստ այս քաղաքին ոստիկանական տնօրէնը, հանդերձ բազմաթիւ ոստիկաններով եւ ոստիկան զինւորներով եւ կառքերով առաւօտէ ի վեր կը սպասէ եղեր մեր ժամանման:

Հագիւ կառախումբը թողնելով Էնկիւրիի երկթ. կայարանը կ'իջնայինք, մեզ առանց մի քիչ հանգիստ տալու ոստիկանական տնօրէնը մէկ մէկ հաց տալով՝ մեզ հրաման կ'ընէր հինգական տեղ գրաւել մեզ սպասող առանց ծածկոյթի երկծի բեռան կառքերուն մէջ:

Բնականաբար տատամնելու ժամանակ չկար եւ ամէնքս ալ մեր տեղերը բռնած էինք. միայն բացառութիւն ըլլալով, իբր շնորհ հինգ եկեղեցականներուս յատկացուցած էին զսպանակաւոր կառք մը:

Իւրաքանչիւր կառքի մէջ մէկ մէկ ոստիկան զինւոր տեղատրուելէ վերջ, 44 կառքերու մեր երկարածիզ շարքը կամ՝ մահապարտներուս թափօրը շարժեցաւ դէպի Գասթէմունիի ուղղութեամբ:

Ճամբորդութեան անհանդուրժելի տաժանքը դեռ նոր կը սկսէր, գի փոխանակ երկաթուղու Ա. եւ Բ. թաւապատ կառքերուն, այժմ՝ չոր տախտակներու վրայ նստած, խօլ վազքով ի զիլ կու գայինք փոշիի ամպեր ըարձրացնելով մեր ետեւ քուլա՛, քուլա՛: Էնկիւրի քաղաքը շուտով ձգելով մեր աջակողմը, մտանք սարերու եւ ձորերու գալարապտոյտ անհարթ ճամբաներու մէջ:

Քանի մեր ճամբան կը շարունակէինք եւ մարդաքնակութիւններէ կը հեռանայինք, այնքան մեր հոգիները կը խոտվէին եւ մեր մտքերը չարագուշակ մտածումներով ինքնալլկումի կ'ենթարկէինք: Զի ամէն ապառաժի եւ ամէն ծառի ետեւ պահուրտած աւազակներ տեսնել կը կարծէինք. եւ ամէն ծառէ վար ձգուած կախօրաններ կախաղանի չուան կը կարծէինք...: Հայ ժողովրդի շինական երգերու վարպետն ու անգուգական վարդապետը Հայր Կոմիտաս, որ մեր կառքին մէջ կը գտնուէր, արդէն մտքի տարօրինակ տրամադրութիւններ կը ցուցնէր. եւ հաստարմատ ծառերը շարժուն եւ յարձակող աւազակներ կարծելով, միշտ իր գլուխը վերարկուի փէշերուս ներքեւ կը ջանար թագցնել, որսորդի երկիւղէն աւագի տակ գլուխը թաղող կաքաններու նման: Կը թախանձէր

որ պարագանիչ ըսեմ՝ իր գլխուն վրայ, յուսարով վերագտնել իր խոտվայոյզ հոգիին հանդարտութիւնը:

Անդին, ուրիշ ծանօթ ծերուկ փաստաբան մը իր կառապանին կը յանձնէր ոսկի ժամացոյցը եւ դրամը, խնդրելով իր վերահաս մահէն վերջ, Պոլիս երթալով կնոջը յանձնել, իբր վերջին յիշատակ:

Մեր կառքերը անդադրում՝ եւ անգութ վազքով մը ի թաւալ կու գային, կառապաններու մտրակներու անհատնում՝ շտաաշիւններուն եւ ոստիկան գիւնդներու հայտնութիւններուն մէջ: Քանի՛ քանի՛ անգամներ տարաբախտ մեր ընկերներէն շատեր, չկրնալով տոկալ կառքի շոր տախտակներու խօշական վազքէ առաջ եկած ցնցումներուն, կառքէն դուրս կ'իյնային, ենթարկուելով իրենցմէ վերջ եկող կառքերէն կոխտուելու անմիջական վտանգին:

Արգիլուած էր կառքերը կեցնել ամենաստիպողական պէտքերու պարագային իսկ, առանց հացի, առանց ջուրի ոսկորներ կոտտացնող վազքով մը կը յառաջանայինք իբր թէ մեզ հետապնդող թշնամիներ ունենայինք, մինչ դեռ անոնք մեր մէջ էին արդէն . . . :

Մթնշաղին հետ կը հասնէինք վերջապէս Գալայճըր կոչուած գայմագամանիստ գիւղաքաղաքը: Մեզ ընկերացող ոստիկանապետներն, ոստիկաններն ու ոստիկան գիւնդներն մեզ կ'առաջնորդէին թրքական սրճարան-իջեւան մը (խան):

Հազիւ մտած ներս, մեր ընկերներէն ոմանք, ուժամասի եւ զգայագիրկ յանկարծ գետին կ'իյնային, այլեւս չկրնալով տոկալ զարշարտ սրճարանի հեղձուցիչ օդին: Եւ հազիւ մեզ ընկերացող հոյ մը ճարտար բժիշկներու խնամքով կը սթափէին, զարմացկոտ ակնարկներ պտտցնելով իրենց շուրջ. գոգես իրենց ընտանեկան սիրելիները կը փնտոէին կամ իբր թէ երազէ մը կ'արթնային . . . :

Ո՛չ որ կը խորհէր հացի եւ ջուրի վրայ, ամէն որ կ'աճապարէր իր կոտրտած ոսկորոտիքին հանգիստ տալ, իյնալով պատահաբար ուր որ բաց տեղ մը գտնէր, փոյթ չէ թէ շոր տախտակ բլլար ան:

Աղտի ու մլուկներու, փոշիի եւ ոջիլի ու անհանդուրժելի զարշահոտութեանց մէջ որ աւելի սաստկացուցած էինք մեր 150 է

աւելի բազմութեամբը, քունէ աւելի թմրած ու սահմոկած, սարսափի գիշեր մը անցնելէ վերջ, յաջորդ օրը արշալոյսին հետ կը մեկնէինք Գալայճըքէն դէպի Չանկըրը:

Մախորդ օրուան կրկին խօլ վագրով, փոշիի ամպերով եւ ցաւատանջ ոսկորներով աւելի քան 10 ժամուան անդադրում՝ ճամբորդութենէ մը վերջ, հուսկ ուրեմն կը տեսնէինք Չանկըրըի աղօտ լոյսերը խիստ հեռուէն: Վերջապէս մօտալուտ հաւանական հանգստի մը յոյսով զօրացած, եւ զսպուած անհամբերութեամբ կը սպասէինք վայրկեանէ վայրկեան մեր ժամանման:

Մինչդեռ կարծես լոյսերը եթէ չէին հեռանար, գոնէ չէին ալ մօտենար, չարաչար տանջելով մեզ մեր խոնջանքի յուսադրութեանը մէջ:

Սակայն փոխանակ քաղաք մեզ առաջնորդելու, յանկարծ ճամբան փոխելով դէպի աջ կ'երթայինք կանգնելու գիշերային խաւարին մէջ թաղուած հսկայ շէնքի մը մեծ դռներուն առջեւ:

Առաջինը՝ եկեղեցականներուս յատկացած կառքը ըլլալով, նախեւառաջ կ'իջնայի վար, երկիրդալի կասկածոտ ակնարկ մը ձգելով շուրջ բոլորս:

Սուինաւոր պահակ զինուորներու առջեւէն անցնելով յանկարծ կը մօտենար կանոնաւոր քանակի զինուորական պահեստի հարիւրապետ մը, եւ նուազ դաժան ձայնով կ'ըսէր մեզի «Էֆէնտիներ՝ բարի եկար . . . »:

Երբ ամէնքը իրենց կառքերէն արդէն վար իջած էին, հարիւրապետը մեզ առաջնորդեց կամարակապ մեծ դռնէն ներս դէպի հսկայ շէնքին ներքին մասը, որ 4—5000 զինուոր առնելու շտաբանական բարաշէն զօրանոց մըն էր, շուրջանակի քառանկիւն շէնքերով իրարու կապուած, մէջտեղը ընդարձակ մարզարանով մը:

Չարաբաստիկ սեւ վարագոյր մը եւս ինկած էր հոս, եւ կը սկսէր նոր ողբերգութիւն մը . . . :

La vie de la caserne de Echanguer.

9.

ՉԱՆԿԸՐԻԻ ԶՕՐԱՆՈՑԻ ԿԵԱՆՔԸ

Մեր ձերբակալութեան շորրորդ օրը 1915 Ապրիլ 14ի գիշերը ուշ ստեն կը տեղաւորուէինք Չանկըրիի աւ վիթխարի գօրանոցին ստորնայարկի մեծ սրահներէն մէկին մէջ:

Աս սրահը (ըստ թրքական բացատրութեան ԳՕՂՌՇԸ), աղտոտ, փոշոտ, բայց ոչ ոք մեզմէ մաքրութեան հարցով զբաղելու սիրտ ունէր, ուստի ամէնքս ալ ինկանք տախտակներու վրայ իբր թէ քնանալու:

Բայց քնանալ մի՞թէ հնար էր շոր տախտակներու վրայ, երբ ջարդուփշուր եզած պատուհաններէ կը փշէր հիւսիսային սառնաշունչ քամին: Մարդոց չարչարանքին պակասը նոյն գիշեր եկաւ լրացնել եւ քնութիւնը, գարնան այս ամիսին ձիւն տեղաց գիշերը սարսրափացնելով մեզ մինչեւ մեր ոսկորները, որոնք կառքի ցնցումներէն արդէն կը կոտտային: Մօտալուտ փտանգի ու մահուան մղձաւանջը սակայն, կմախքի մը ուրուականով կը յամառէր արձանանալ մեր շփոթ երեւակայութեան առջեւ:

Մարդկային բեկորներ էինք, խլուած մեր ընտանեկան ծոցէն, մեր ընկերական դիրքերէն, եւ նետուած էինք յանկարծ փոքր Ասիոյ խորը, անշուք անկիւն մը: Զրկուած էինք կեանքի ամենամանրաժեշտ տարրական պիտոյքներէ, պառկած շոր տախտակներու վրայ, գլուխ գլխի, ոտք ոտքի, սիրելիներու կարօտը մեր տանջուող սրտերու մէջ, վաղուան անորոշութեան սարսափը մեր հոգիներուն մէջ: Մինչ գօրանոցին մեծ դրան ու մեր արգելափակուած սրահին փոքր դրան առջեւ պահակ կը սպասէին հերթով

սուինաւոր զինւորներ չթոյլատրելով որ ամենատիպողական պարագաներու մէջ իսկ գոնէ դուրս գալ մեր սրահէն:

Յաջորդ օրը սակայն, մեր մասնաւոր դիմումներու վրայ, թոյլ կը տրուէր շրջիլ զօրանոցին բակին մէջ եւ շնչել գոնէ մաքուր օդ:

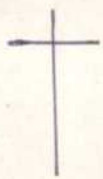
Liste nominale des déportés de Tchanguee

ՉԱՆԿՐԻԻ

Ա Ք Ս Ո Ր Ե Լ Ո Ց Ա Ն Ո Ւ Ա Ն Ց Ա Ն Կ Ը

1. Տ. Կոմիտաս՝ վարդ. Սողոմոնեան, ի Փարիզ յիմարանոցի մը մէջ արգելափակուած.
2. Տ. Գրիգորիս՝ ծ. վարդ. Պալաքեան, վերապրող:
3. Տ. Յովնան՝ վարդ. Կարապետեան, վերապրող, այժմ՝ կարգաթող:
4. Տ. Յուսիկ՝ քահ. Բաջունի հիւանդութեամբ վախճանուած Մէսքէնէի մօտակայ գիւղի մը մէջ:
5. Տ. Վարդան քահ. Փէրիբէօյի, վերապրող:
6. Պատուելի Գրիգորեան, խմբագիր Պոլսոյ Աւետարեւոյ, վերապրող:
7. Տոքթ. Ռուբէն Չիլինկիրեան (Սեւակ)՝ գրագէտ եւ հանրային գործիչ, նահատկ. Չանկըրիի եւ Գայլալըքի ճամբուն վրայ:
8. Դանիէլ Վարուժան՝ քանաստեղծ եւ դաշնակց. գործիչ. նստկ. Սեւակի հետ նոյն ճամբուն վրայ ի Թիւնս:
9. Դասպար Չերազ՝ փաստաբան, մեծանուն եղբօրը տեղ արքունուած, վերապրող:
10. Տիրան Բէլէկեան՝ Սապահ լրագրի խմբագրապետ եւ ռումկավար կուսակցութեան պետ, նահատակուած Սեքաստիոյ Ալիս գետի կամուրջին մօտ:
11. Տոքթ. Վ. Թորգոմեան՝ գրագէտ եւ հանր. գործիչ, վերապրող:
12. Բիւզանդ Բէչեան՝ այժմ՝ դադրած Բիւզանդիոն լրագրի տէր եւ խմբագրապետ, վերապրող:
13. Տոքթ. Արմենակ Բարսեղեան՝ ուսուցիչ եւ դաշն գործիչ, վերապրող:

Morts en déportation ou assassinés à Beskèni, Echanqueri
 Euna, Sébaste (sirak)

Ս. ՅՈՒՍԻԿ ԿԵՆՑ. ԿԵՆՑՈՒՆԻ
 Abbé Housig Katchouni

Ռ. ՉԻԼԻՆԿԵՐԵԱՆ ՍԵՆԵԿ - Երivain
 Roupen Echilinguirian - Sevag

ԴՆՆԵԼ ՎԱՐՈՒՅԱՆ. Poète
 Daniel Varoujan

ՐԵԴԱԿՏՈՐ ԵՎ
 ՏԻՐԵՆ ԿԵԼԵԳՐԻԱՆ
 Rédacteur et
 dirigeant Ram-
 gavan
 Dixan Keleguirian

ԱՐԻՍ ԻՍՐԱԵԼԻԱՆ
 Aris Israélian

ԲԵԼՔԱԴԻՆՏԻ
 Belquadinsti

Երivain

14. Տորթ. Գրիգոր ԸՆԼԱԼ՝ ՚հին Կնչակեան գործիչ, վերապրող:
15. Տորթ. Միսաք ԸՆՎԱՆԻՐՆԵԱՆ՝ անդամ՝ դատաստանական խորհրդի, վերապրող:
16. Տորթ. Բարսեղ Տինանեան՝ հանրային գործիչ, վերապրող:
17. Տորթ. Լեւոն Պարտիզպանեան՝ հանր. գործիչ, վերապրող:
18. Տորթ. Արշակ Գազազեան՝ հանրային գործիչ, վերապրող:
19. Տորթ. Միրզա Քէթէնճեան՝ դաշնակ. գործիչ, վերապրող:
20. Տորթ. Ստեփան Միսքեան՝ նահատակուած Էնկիւրիի մօտ:
21. Նշան Գալֆանեան՝ ճարտարագէտ-երկրագործ, ուսուցիչ-պաշտօնեայ եւ հանրային գործիչ, վերապրող:
22. Երուանդ Չափուչեան՝ վերակազմեալ Կնչակեան գործիչ, ուսուցիչ, ՚հիւանդութեամբ վախճանած Քաջունի քահանայի ՚հետ եւ նոյն վրանին ներքեւ:
23. Միքայէլ Շամօանճեան՝ ուսուցիչ, գրագէտ, խմբագիր Ռուտանի եւ հանրային գործիչ, վերապրող:
24. Հայկ Խօճատարեան՝ քաղմամեայ ուսուցիչ եւ հանր. գործիչ, ու լիտր ազգ. երեսփ. Ժողովոյ մէջ ի Պոլիս, վերապրող:
25. Սարգիս Գըլճեան՝ (Սրենց) գրագէտ-ուսուցիչ, խմբագիր դաշնակցական գործիչ, վերապրող:
26. Երուանդ Թօլահեան՝ խմբագիր «Կապոսը», երգիծաթերթի, վերապրող:
27. Արամ Անտօնեան՝ խմբագիր, գրագէտ, վերապրող:
28. Յ. Թօփճեան՝ ուսմկավար, հանրային գործիչ եւ խմբագիր, վերապրող:
29. Մովսէս Պետրոսեան՝ ուսուցիչ եւ դաշնակցական գործիչ, Պուլկարահայ ըլլալով ազատած եւ մեկնած Սօֆիա:
30. Արիս Խարայէլեան՝ ուսուցիչ եւ դաշնակցական գործիչ, վախճանն անձանթօթ:
31. Սամուէլ Թօմանճեան՝ Կնչակեան գործիչ. վախճանը անձանթօթ:
32. Հիսեան (Տօնեան մականուանեալ) ուսուցիչ, խմբագիր, նահատակուած Էնկիւրիի մօտ:
33. Պօղոս Դանիէլեան՝ փաստաբան, դաշնակցական գործիչ, նահատակուած Տէր-Չօրի կողմերը:

34. Վահրամ Աստուրեան՝ դեղագործ եւ հանրային գործիչ, վերապրող:
35. Աւետիս Զարիֆեան՝ դեղագործ եւ հանրային գործիչ, վերապրող:
36. Պետրոս Մանիկեան՝ դեղագործ, եւ հանր. գործիչ, վերապրող:
37. Ազարիկ դեղագործ, նահատակուած Տէր-Զօրի կողմերը:
38. Ասատուր Արսէնեան՝ դեղագործ, նահատակուած Տէր-Զօրի կողմերը:
39. Յակոբ Նարկիլէճեան՝ դեղագործ եւ հանրային գործիչ, վերապրող:
40. Գրիգոր Միսքճեան՝ դեղագործ, նահատակուած իր բժիշկ եղբոր հետ Էնկիւրիի մօտ:
41. Յակոբ Թէրզեան՝ դեղագործ եւ հանրացի հնչական գործիչ, նահատակուած Էնկիւրիի մօտ:
42. Կիւլիսթանեան՝ ատամնաբուժ, վերապրող:
43. Վահան Ալթունեան՝ ատամնաբուժ, վերապրող:
44. Սիմոն Մելքոնեան՝ Օրթագեղէն, ճարտարապետ, վերապրող:
45. Մանուկ Պամանեան՝ ճարտարապետ, մտաւորական եւ հանրային գործիչ, վերապրող:
46. Յակոբ Գորեան՝ եօթանասունամեայ ակնցի հայրենասէր վաճառական, երբեմն ուսուցիչ, Պոլիս դարձած եւ բնական մահուամբ վախճանած:
47. Գառնիկ Խնճիճեան վաճառական եւ հանրային գործիչ, վերապրող:
48. Թէրլէմէզեան, սեղանաւոր, վանեցի, վերապրող:
49. Աստուածատուր Մանեասեան՝ վաճառական, վերապրող:
50. Արտաշէս Փարիսեան՝ վաճառական, վերապրող:
51. Մկրտիչ Պարսամեան՝ զինավաճառ, հանր. գործիչ, վերապրող:
52. Յակոբ Պէյլէրեան՝ վաճառական, հանր. գործիչ, վերապրող:
53. Նոյիկ Տ. Ստեփանեան՝ երգնկացի վաճառական, վերապրող:
54. Դանիէլեան՝ պանտորմացի դերձակ ի Պոլիս եւ ծանօթ հնչական գործիչ, վերապրող:

55. Գրիգոր Օճնիկեան՝ հայր երեք որդւոց, եօթանասունհինգամեայ վախճանած հիւանդութեամբ ի Չանկըրը:
56. Արամ Օճնիկեան՝ տարրագէտ, վերապրող:
57. Յովնանէս Օճնիկեան՝ հիւանդութեամբ վախճանած Հանգըրի, մերձ ի Պէլէմէտիկ:
58. Մկրտիչ Օճնիկեան՝ նահատակուած ի Տէր-Ջօր:
59. Գէորգ Քէօլէեան՝ նահատակուած Էնկիւրիի մօտ:
60. Խօնճէկիւլեան, ակնցի վաճառական, մեռած Մէսքէնէի կողմերը:
61. Օննիկ Մաղազաճեան՝ նահատակուած Վարուժանի եւ Սեւակի հետ ի Թիւնս, վեց ժամ հեռու Չանկըրիէն:
62. Կարապետ Տէօլլէթեան՝ փողերանոցի պաշտօնեայ եւ հանրային գործիչ, վերապրող:
63. Արամ Գալէնտէրեան, օսմ. դրամատան պաշտօնեայ եւ եռանդուն հանրային գործիչ, վերապրող:
64. Վաղինակ Պարտիզպանեան՝ Շիրքէթի Խայրիյէի պաշտօնեայ եւ հանր. գործիչ, վերապրող:
65. Բարունակ Սարուխան՝ քաղաքապետութեան պաշտօնեայ, վախճանն անձանթօթ:
66. Մովճեան՝ ոռւս հիւպատոսարանի թարգման, նահատակուած Էնկիւրիի մօտ:
67. Միհրան Գայրքճեան՝ վաճառական, նահտկ. Էնկիւրիի
68. Լեւոն " " " " } Երեք
69. Գէորգ " " " " } եղբարք

Դժբախտաբար Չանկըրիի մեր արքայական տարաբախտ ընկերներուն հազիւ կէսին անունը կարելի եղաւ ձեռք բերել մեծ դժուարութեամբ, մինչդեռ ասոնցմէ դուրս կային նաեւ հայրենասէր ծաղկահասակ ազնիւ երիտասարդներ, եւ ժողովրդի խոնարհ դատակարգէն անձնանուէր անձեր, որոնք այնքան պիտի փափաքէինք որ յիշէինք այս տեղ:

Զի ասոնք ամէնքն ալ մի առ մի արձանագրուելու արժանի էին այս մատեննիս մէջ, մասնաւորաբար անոր համար, որ թէպէտ շատ խոնարհ դատակարգի զաւակներ էին, քայց շատ անլի հայրենասէր

էին եւ միշտ կը կրկնէին, թէ՛ եթէ ազատիլ չկայ մեզի եւ պիտի մեռնինք մեր ազգին փրկութեան համար, թող մեր արիւնը արժանի ըլլայ մեր հայրենիքին . . . միայն ախոս որ վերջին անգամ մը եւս ծառայութիւն մը չըրած պիտի մեռնինք . . . » : Բայց կը միտնարուէին ըսելով « գոնէ այս անգամ՝ մեր թափած արիւնը վերջինն է . . . » :

Ասոնք ալ կ'երթան աւելնալու այն անսնուն ըիրտուոր նպատակներու ցանկին վրայ, որոնց արեան անգին արժէքովն գնուեցաւ հայրենիքի ազատութիւնը, եւ որոնց յաւիտենական յիշատակին առջեւ ծունկի պէտք է զան ապագայ հայ բոլոր ազատ սերունդները՝ սրբութեամբ օժուն պատկառանքով մը :

Հնար չէ երբէք մոռնալ ան անաւոր զիշերները, երբ հարէրաւոր մտաւորականներ, կրօնականներ, բժիշկներ, խմբագիրներ, ուսուցիչներ, մեծարարուստ վաճառականներ, սեղանաւորներ զօրանցի չոր տախտակներուն վրայ՝ զիշերները իրարու մօտ կողք կողքի ինկած՝ կը մրտախէին, զի քնանալ անկարելի էր այդ պայմաններու ներքեւ :

Բայց սեւ օրեր եկան յետոյ, երբ այս անցած օրերն իսկ երջանկութեան օրեր համարեցինք :

Ապաքէն, աս հանգամանքներու մէջ մեր կեանքը իրապէս անհասնողութիւի էր, ուստի ամէն ոք ջանք եւ ճիգ կ'ընէր տանելի կեանք մը ստեղծելու, շնորհիւ դրամի ուժին գոնէ քիչ մը ուտելիք ձեռք բերելու համար :

Իսկ մեծամասնութիւնը, որ գուրկ էր նիւթական առձեռն միջոցներէ ինձ կը դիմէին իբր նոզետր հօր : Սակայն աւանդ բախտակից ըլլալով իրենց, դժբախտաբար անկարող էի ծառայութիւն մ'ընելու : Բայց իբր Գասթէմունիի եւ Չանկլըրիի նախկին առաջնորդ, օգտուելով հին ծանօթութիւններէս կարելի եղաւ անկողիններ, վերմակներ եւ կապերտներ բերել տալով տեղոյն ազգակիցներէն, գոնէ ազատիլ չոր տախտակներէն :

Սակայն հետգնտէ մեր պաղարիւնութիւնը գտնելով կ'ըցանք ներքին հանգանակութեամբ մեր կարօտեալ ընկերներուն եւս օգնել եւ ձեռքի տակէ միջոցներ գտնել, Պոլիս մեր պարագաներուն, հետ հաղորդակցելով նիւթական օգնութիւն ձեռք բերելու : Բանի մեր

նիւթական միջոցներն առատացան, նոյն համեմատութեամբ մեզ վերահսկող զինուորական եւ ոստիկանական պաշտօնէից խստութիւններն ալ տակաւ մեղմացան, շնորհիւ մեր առատ պարգեւներուն:

Ընդհանուր յայտնուած փափաքին վրայ, տեղւոյն Հայոց մատուէն ատեանի ժամագիրք մը բերել տալով, արտօնութեամբ զօրանոցի հսկիչ հարիւրապետին, սկսանք մեր զօրանոց մտնելուն շորրորդ օրը երեկոյնին «Եկեացէի» ժամերգութեան: Իբր եկեղեցական քսանամեայ կեանքիս կամ՝ պաշտօնավարութեանս միջոցին, երեք անգամ միայն կրած եմ տառապանքի այն աճառ սարսուռը, որոնք ազդած են հոգոյս մինչեւ խոր ալքերն, եւ որ երբեք ՚հար չէ մոռացութեան տալ իր այնքան պակուցիչ եւ սիտիարար ազդեցութեանը համար:

Ա. Երբ հոգեւոյս Իգմիրլեան կաթողիկոսի նետ, յանուն թրքահայ եկեղեցականութեան, իբր շքախմբի անդամ՝ ուղեկցելով դէպի Պետերսբուրկ, Մոսկուա, Թիֆլիս եւ Ս. Էջմիածին կատարած պատմական ուղեւորութեան, ի մէջ այլոց հանդիպեցանք եւ Անի:

Հարիւրաւոր տարիներու ընթացքին, առաջին անգամ՝ էր որ Ամենայն Հայոց Հայրապետ մը բազրատունի թագաւորներու այս հոյակապ մայրաքաղաքը Անի ուխտի կու գար, յերկրպագութիւն այս սրբութեամբ եւ յիշատակաւ օծուն անբախնելուն: Աս պարագան պատճառ եղած էր, որ Աղեքսանդրապոլի եւ շրջակայի Հայերը մեծ կարասաններով ուխտի գան Անի ի տեսութիւն իրենց նորընտիր Հայրապետին հո՞ծ քազմութեամբ:

Երբ վեհափառ հոգեւոյս հովուապետը, շրջապատուած 20 ասելի Արքեպիսկոպոսներէ, եպիսկոպոսներէ, վարդապետներէ, քահանաներէ եւ խումներամ ուխտաւոր ժողովուրդէն՝ «Հրաշափառ Աստուած», հոգեզմայլ շարականով առաջնորդուեցաւ Անիի մայր եկեղեցին, որուն քազմադարեան սիննազարդ կամարներն կը թնդային երգողներու զոռ շեշտերէն, արդարեւ տպաւորութիւնը սարստազդեցիկ էր: Զի հազարամեայ աներակ կիսափուլ քայց հոյակապ կաթողիկէ եկեղեցոյ դարաւր մեռելական լուծիւնը կը վրդովէինք մեր հոգեշունչ ալէլուներովը, քաղցրանուագ մեղեդիներովը, սպաշխարութեան շարականներովը եւ խունկի ու ծուխի բուրումներովը:

Մեր սրտաբուխ աղօթքներովը ոգեկոչումը կ'ընէինք մեր երանաշնորհ հայրապետաց եւ թագաւորաց, որոնք այս սուրբ տաճարին մէջ կատարած էին 850—1000 թուին մեծահանդէս արքայական եւ հայրապետական օծումներ, մասնակցութեամբ հայ նախարարաց, իշխանաց, զօրավարաց, զօրաց եւ ազատ ու անկախ մերազնեայ ժողովրդեան:

Աս ամէնն տեսնել ու շքուղիլ անհնար էր արդարեւ. անկրօններն, անհաւատներն իսկ պիտի յուզուէին այնքան սրբութեամբ օծուն կրօնաշունչ հանդիսադրութենէ մը:

Բ. Երբ դարձեալ 1909 Յուլիսի վերջը հոգեւոյս Իգմիրլեան Հայրապետի հետ այցելեցինք Թիֆլիս, Կուր գետի ափին Մէդելիսի պատմական բանտը, ուր կը հանգչի յալիտենական քունով Սահակ Պարթեւ մեծագործ Հայրապետի թոռնուհին եւ անմահ Վարդան Մամիկոնեան ժողովրդական զօրավարի դուստրը Շուշանիկ, շքնաղ հարսը Վրաց արքային:

Կուր գետի ափին, ապառաժներու զահաւանդին ցցուած պատմական աս բերդը երբ մտաւ Ս. Հայրապետը արքեպիսկոպոս, եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու շքախմբով՝ բացատիկ արտօնութեամբ՝ մինչեւ բերդի երկաթեայ աւագ դուռը ընդ առաջ եկան կովկասահայոց հռչակաւոր ժամանակակից բոլոր մտաւորականներն¹, գրագէտ, բանաստեղծ, մանկավարժ, ուսուցիչ, խմբագիր, որոնք երկար ամիսներէ ի վեր ցարական կառավարութեան հրամանով հոս բերդարգելեալ էին: Ասոնք ամէնքն ալ, հաւատացեալին քով՝ թերահաւատն, կրօնասէրին մօտ՝ ազատ խորհողն, վառեալ մոմերով եւ զոյգ առ զոյգ թափօրով եկան դիմաւորել Ամենայն Հայոց Ս. Հայրապետն, երգելով «Ուրախ լեր Ս. Եկեղեցի», հոգեշունչ շարականն:

Եւ ահա ծայր տուաւ հեկեկանքն, վայն ու ողբն. կու լայինք ամէնքս ալ, եւ հայրապետ, եւ հետեւորդ, եւ բանտարկեալներ: Հայ ժողովրդի ազատագրութեան աս վեթերաններն, ամէնքն ալ ամիսներէ ի վեր հոս դարաւոր բանտին մութ նկուղներուն մէջ խցարգելեալ էին: Որովհետեւ հայ ժողովուրդին ազատութիւն քարոզած

¹ Ասոնցմէ ոմանք մեր արտօրական կարուսանին մէջ ըլլալով նահատակուեցան շնկիրիի մօտերը:

էին եւ գրչով, եւ խօսքով, եւ գործքով: Մինչեւ մեր ոսկորներն սարսուտ կը զգայինք տեսնելով Հայուն սեւ ճակատագիրը, որ կը հաւածէր եւ Հայրապետն, եւ մտաւորականն եւ ժողովուրդն . . . :

Թէպէտ հոգելոյս Ս. Կաթողիկոսն կը մխիթարէր ամէնքն, բայց առանց դատի ու դատաստանի երկար ամիսներէ ի վեր խաւարչտին աս նկուղներուն մէջ, անորոշ վախճանով մը բանտարկուած այս մեր տարաբախտ մտաւորականները դժուար էր մխիթարել: Որոնք սգաւոր սիրելիներուն կարօտը իրենց սրտին մէջ, վաղուան սպառնացող Սիպերիոյ սառնամանեաց ճամբաներն իրենց երեւակայութեան մէջ, պահ մը նկուն ու շուարած օրէ օր կը սպասէին անձկութեամբ ամենազօր Յարին շրթներէն ելլելիք հրամանին, որ կրնար կեանք ըլլալ բայց եւ կրնար մահ ըլլալ . . . :

Գ. Իսկ հոս Չանկըրիի մեծագանգուած զօրանցիկն ամբակուո պարիսպներուն ետեւ, ջարդուփշուր եղած պատուհաններէն փշող հիւսիսի տառնաշունչ զարնանային փոթորիկին դէմ, մենք 150 է աւելի Պոլսէն արքորական մտաւորականներ եւ ընկերներ ի մի եկած, առանց խորութեան կուսակցութիւններու եւ դասակարգի, հաւատացեալի թէ կրօնքի անտարբերի եւ կամ թերահաւատի, մթնշաղին մոմի տոմոյն լոյսի մը մէջ, ժամերգութիւն կը կատարէինք: Երբ Կոմիտաս վարդապետ սկսաւ իր մելամաղձօտ եւ սրտառուչ «Տէր ողորմես», ծայր առաւ հեկեկանք մը ամէն կողմէ, որը հնար չէր զսպել: Կու լայինք ամէնքս ալ տղու պէս. կու լայինք մեր ձգած սիրելիներուն վրայ, կու լայինք մեր սեւ ճակատագրին վրայ, կու լայինք մեր ազգի անբախտութեան վրայ, կու լայինք անցուցած մեր արիւնի օրերուն վրայ, առանց ենթադրելու, թէ արեան աշխարհաւեր աննախընթաց նոր փոթորիկներու արդէն նախօրեակին կը գտնուէինք: Երբ ազգ ու հայրենիք ի մի հարուած պիտի փորձէին ընաջնջել մեր ցեղային դարաւոր թուրք թշնամիները: Մեր մէջէն ամենաբարացեալ սառնասիրտներն իսկ կը մասնակցէին աս ողբ ու կոծին, որ երբեք ըննազքօսիկ չէր, ընդհակառակը՝ հակառակ զսպումի ամէն ճիգերու, կու զար մեր տանջուած հոգիներու խորքերէն եւ յուզումէ պոռթկացող ներքին յորձանքներէն:

Թերեւս տարաբախտ Կոմիտաս վարդապետ իր ամբողջ կեանքին մէջ այսքան յուզիչ երգած չէր երբեք «Տէր ողորմես»:

Որովհետեւ, մինչդեռ ամէն անգամ՝ «ի պաշտօնէ», երգած էր «Տէր ողորմեան», ուրիշներու ցաւերուն, վշտերուն, սուգին առ ի մխիթարութիւն, այս անգամ՝ սակայն, «Տէր ողորմեան», կ'երգէր իր իսկ վշտին, յոյզերուն ու յուզումներուն համար, հայցելով սփոփանք մխիթարութիւն յաւիաննական Աստուծմէն, որ սակայն լուռ կը մնար . . . :

Այսպիսի ընկճուած հանգամանքներու ներքեւ կ'անցնէին զօրանոցին մէջ մեր օրերը, միօրինակ եւ վաղուան մտահոգութեամբ լեցուն, միշտ մեր աչքերը յատած դէպի զօրանոցի աւագ դուռը, ուրկէ կը յուսայինք մեր փրկութեան աւետաւոր լուրը:

Մասնաւոր եւ բացառիկ թոյլտուութեամբ, մեր ընկերները հերթով կ'երթային քաղաք ոստիկաններու հսկողութեամբ գնումներ ընելու, եւ վերադարձին մեզ կը բերէին զանազան լուրեր եւ տեղեկութիւններ, որոնք հակառակ իրենց հնութեան, իբր նոր լուրեր հաճոյքով կը լսէինք արտաքին աշխարհէն մեկուսացուած արտրականներս:

Վերջապէս երկու շաբաթ վերջ Ապրիլի վերջընթեր օրերուն կը ստանայինք ազատութիւն դուրս գալու զօրանոցէն: Ամէն ոք կ'անապարէր ընակարան մը ճարելու ընկերովին կամ հայրենակիցներու մտերմական շրջանակով մը, անցնելու համար սպասողական այս սիրտմաշուք օրերը, մինչեւ որ մեր ճակատագիրը որոշուէր ի բարին կամ ի չարն: Թէպէտ մեր մէջ կային ոչ նուագ լուստեսներ, որոնք կը կարծէին շնորհիւ Իթիհաստի օդափոխութիւն մ'ըրած ըլլալ զարնան ստի՛ր . . . :

ԱՔՍՈՐԵԱԼՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔԸ ՔԱՂԱՔԻՆ ՄԷՋ

Հազի քաղաքին մէջ բնակութիւն հաստատած, շուտով մեզ մէ շատեր մոռցան իրենց արքայականի հանգամանքը, եւ Պոլսոյ աղտոտ բարքերն սկսան երեւան բերել զաւառական այս խաղաղ եւ մաքուր փոքր քաղաքին մէջ եւս: Ոմանք փոքր խումբերով այգիներու եւ պարտէզներու մէջ կ'երթային կերուխումի, ուրիշներ իբր թէ մտաւորականներ, օրն ի բուն նստած խաղի սեղաններու շուրջ «Փոքէր», եւ «Փրափ», կը խաղաղային եւ կը հաւատային թէ օդափոխութեան եկած են, այնքան անտեղեակ էին անաւոր կացութեան: Անօրեայ զուարճութիւններն այն աստիճան ուշագրաւ հանգամանք ստացան տակաւ, որ թուրքերն սկսան մեր տարէց ընկերներուն զգուշութեամբ դիտել տալ թէ «Չէք գիտեր որ ժամանակը փափուկ է, ինչո՞ւ ձերիները իրենք գիրենք կերուխումի տուած են. հիմայ ասոնց ժամանակը չէ . . .»: Իսկ զաւառական այս փոքրիկ քաղաքի նայութիւնը զայթակղած էր, մօտէն ուսումնասիրելու առիթ ունեցած ըլլալով իր Պոլսոյ ազգային զուխներուն կամ պետերուն «տկար», կողմերը . . .:

Պատրիարքարանէն սկսաւ այս միջոցին երբեմն փոքրիկ զուարճեր գալ, որոնց համագումար արժէքն չանցաւ 150 ոսկին: Աս դրամին պատճառով ալ ներքին փոքր վէճեր ծագում առին, մանաւանդ այն միջոցին երբ մէկուկէս ամսուան չափ անկողին ինկայ եւ շնորհիւ արքայական ճարտար բժիշկ ընկերներու նազի կրցայ ոտքի ելլել:

Ասկէ վերջ հետացայ քաղաքէն մօտակայ այգի մը, եւ սկսայ զբաղիլ գրական աշխատութեամբ, իբր միակ միջոց մոռնալու արքայականի մտահոգիչ վիճակը:

Ամէն որ ջանք ու ճիգ կը թափէր եւ հեռագրով կը դիմէր ներքին գործոց ամենագոր նախարար Նայասէր!!! Թալաթին, եւ արդարութիւն կը խնդրէր...: Կային եւ արքայականներ՝ որ իրենց ամէն ազգէ ազդեցիկ բարեկամներուն կը դիմէին եւ միջնորդութիւն կը խնդրէին: Իսկ շատեր ալ իրենց մօտաւոր թէ հեռաւոր ազգականներուն կը դիմէին զաղտնի միջոցներով, եւ կը յանձնարարէին որ փոքր թէ մեծ դրամական կաշառքով գնեն իրենց ազատութիւնն՝ իմա կեանքը:

Զօրանոցէ մեկնելէն շուրջ շաբաթ մը վերջ, շնորհիւ ամերիկեան դեսպան Մորկընթաուի եւ ուրիշներու զօրաւոր միջնորդութեանց հինգ արքայական բախտաւոր ընկերներ¹ յաջողեցան դառնալ Չանկըրիէն Պոլիս:

Երջանիկներու այս առաջին խումբն երթալէն վերջ՝ բնակաւնարար աճեցաւ մեր մէջ յոյսը մօտալուտ փրկութեան, եւ կրկնապատկուեցան ջանքերն զաղտնի սակարկութեանց...:

Սակայն անցան ամիսներ, եւ կրկին ազատագրուող ընկերներու վերադարձն ողջունելու բախտը չունեցանք:

Բայց յաւէտ ողբալի ան սեւ օրն շնք կրնար մոռնալ բոլոր վերապրող, ներսերը 1915ի Վարդավառին ճիշդ կիրակի օրը ընդհանուր փափաքի մը գոհացում տալով՝ պատրաստուած էի պատարագ մատուցանել Չանկըրիի հայոց փոքրիկ եկեղեցիին մէջ: Հազիւ արշալոյսը ծագած, մէկ քանի երիտասարդներ գուժկան բերին այգիս, թէ ամբողջ գիշերը ուտիկանական հակողութեան ներքեւ եղած էին, եւ իրենց բնակած տուններուն շուրջ ուտիկանական պահակներ շրջած էին:

Բայց արդէն զօրանոցէն դուրս գալէ վերջ արքայականներէս իւրաքանչիւրը պարտական էր 24 ժամը անգամ մը երթալ պահականոց եւ անձնապէս ուտիկաններուն աչքին երեւնալով՝ արքայականներուս յատուկ տոմարը ստորագրել: Ուստի այս վերջին գիշերուան հակողութիւնը յոյժ արտակարգ հանգամանքներու ներքեւ եղած էր անշուշտ:

Այս միջոցին երրորդ բօթարքեր երիտասարդ մը կը հասնէր

¹ Տորթ. Վ. Թորգոմեան, Պատուելի Գրիգորեան, Բիւզանդ Բէշեան, Երուանդ Թօլանան, Դեղագործ Յակոբ Նարկիւլեմեան:

մեր մօտ հեւ ի հեւ ըսելով «Հայր սուրբ, ոստիկանապետը հրաման ըրաւ որ ըտրոր Պոլսէն եկած արքտրականներս հաւաքուինք կառավարական շէնքին առջեւ, պաշտօնական ըսելիք ունին եղեր . . . »:

Բնականաբար այլեւս աւելորդ էր մտածել պատարագի վրայ, ուստի անապարեցինք այգիի բնակակից հինգ ընկերներով դէպի կառավարական շէնքը:

Երբ 135—140 արքտրականներս հաւաքուեցանք եւ մահապարտներու պէս ընկճուած եւ խոռվայոյզ կը սպասէինք ըլլալիք պաշտօնական յայտարարութեան, արն ոստիկանապետը ընկերակցութեամբ ոստիկան զինուորներու հրամանատարին եւ հետեւորդ ոստիկաններու յառաջացաւ մինչեւ արտաքին դրան սանդուղներու վերի աստիճանը եւ դաժան ծայնով սկսաւ կարդալ նոր սեւ ցանկ մը, հրամայելով թէ որոնց անունները որ կարդացուած է անցնին հանդիպակաց կողմը, այծերը ոչխարներէն կը զատէին . . . :

Եւ արն տառապանքի մեր դժբախտ ընկերներէն 56 անձեր անցան դէմի կողմը . . . : Ամէնուս տպաւորութիւնը արատը էր. թէպէտ ստոյգ ոչ ինչ գիտէինք եւ չէինք հասկնար այս բաժանումին շարժատիժը, սակայն մինչեւ մեր ոսկորները կը զգայինք մահուան սարսուռ մը բնագղաբար:

Ոստիկանապետը կը հրամայէր անմիջապէս պատրաստ եղող կառքերը նստիլ մեկնելու համար . . . : Ալ մտածելու ժամանակ չկար. ամէն մէկ կողմէն կ'աղաչէին ինձի որ միջնորդեմ եւ մէկ քանի ժամ ժամանակ խնդրեմ, որպէս զի կարենան իրենց խուցերը երթալով պատրաստութիւն տեսնել եւ իրենց ճերմակեղէնները գոնէ առնել . . . :

Երկար մտածելու ժամանակ չկար, պէտք էր դիմել ոստիկանապետին անմիջապէս, անշուշտ ոչ իբր առաջնորդ երբեմն ունեցած պաշտօնական համարձակութեամբ: Ուստի ուզեցի փորձել, եւ խնդրեցի մէկ քանի ժամուան միջոց պատրաստուելու համար:

Հակառակ մեր կանխակալ յոռետեսութեան, ստացանք մէկ ժամուան միայն միջոց պատրաստութեան համար:

Աննկարագրելի էր մեր մէջ տիրող խուճապը, շուարած էինք ամէնքս ալ. չէինք գիտեր թէ ո՞ր մէկ քանի նախապատուութիւն

տանք: Կարելի եղաւ շնորհիւ անձնուէր կուսակցական մէկ քանի ուսուցիչներու՝ 60 ոսկի հանգանակել անմիջապէս, իբր մեր թշուառ ընկերներուն ճանապարհածախս. ինչ որ մեր 50 մեկնող ընկերներուն մէկ մէկ ոսկի ըսել էր. բարեբախտաբար կային անձեր մեկնողներուն մէջ, որ օգնութեան կարօտ չէին:

Կառքերը՝ թուով տասներմէկ պատրաստ էին. համբուրուցանք վերջին անգամ՝ ըլլալով մեր տարաբախտ ընկերներուն հետ, եւ ահա կառքերու կարաւանը ճամբայ ինկաւ, ուղեկցութեամբ տասէն աւելի հեծեալ ոստիկան զինուորներու, իրենց հտեւ ձգելով փոշիի թանձր ամպեր եւ հետզհետէ կորսուելով մեր անձկայրեաց աչքերէն:

Մեր մեկնող ընկերներուն մէջ եղան կտրիճ երիտասարդներ, որոնք զգալով իրենց վերահաս շարաքախտ վախճանը, կը խնդրէին ողջ մնացողներէս, որ իրենց արեան վրէժը շմոռնանք հաղորդել իրենց սիրելիներուն եւ ապագայ սերունդներուն . . . -

Ալ ոչ որիս վրայ կարողութիւն մնացեր էր ոտքի վրայ մնալու. այնքան պարտասած կը զգայինք, իբր թէ օրեր երկար տեւող ճամբորդութենէ մը դարձած ըլլայինք ու անմիջական հանգստի պէտք ունենայինք:

Ամէնքս ալ յուզուած էինք, մասնաւորաբար անոր համար, որ ոստիկաններէն ոմանք մեր ականջներուն փսփսած էին թէ Տէր-Զօր կ'երթան . . . :

Մինչդեռ մեկնողներուն ըսուած էր, թէ Էնկիւրի կը ղրկուին պատերազմին մինչեւ վախճանը հոն մնալու համար . . . :

Արդէն Յունիսի սկիզբը՝ մեր աքսորական ընկերներէն ոմանք, որ հաղորդակցութեան մէջ էին զաւտի իրենց ազգականներուն հետ, կը ստանային հեռագիրներ. թէ իրենք մեկնած են հանդերձ ընտանեօք Երզնկայէն դէպի Ակն. իրենց բոլոր շարժումն ու անշարժ հարստութիւնը թողնելով իրենց թուրք բարեկամներուն: Մէկ քանի օր վերջ Ակնէն հեռագիր կը ստանային թէ Ակնէն դէպի Խարբերդ կը մեկնին մեծ կարաւանով եւ յետ այնու ոչ մէկ լուր կու գար այլեւս . . . :

Այնու ամենայնիւ՝ մեզմէ ոչ որ դեռ համատարած հայ սպանդի մը մասին կը մտածէր: Շատեր սոսանց յուսահատելու հեռագրով

շարունակ դիմում կ'ընէին հայոց սիրելի եւ բարեկամ ներքին գործոց նախարար Թաւաթին եւ ոստիկանական տնօրէն Ճան-Պօլաթին եւ դատ ու դատաստան ու արդարութիւն կը խնդրէին կամ կը պահանջէին յանուն օսմ. Սահմանադրութեան . . . ! ! ! :

Յաճախ արքորականներու իբր հոգեւոր պետ . . . արդարութիւն պահանջող հեռագրեր ստորագրել տալով ինծի կը յղէին Պոլիս կեդրոնական կառավարութեան: Բայց երբեք անձնապէս դիմում չկատարեցի ոչ ոքի, վասն զի միակ փրկութիւնս ուշադրութենէ վրիպելու մէջ կը գտնէի:

Բայց երբ Վարդավառի օրը մեր 56 ընկերները դէպի Զօր ճամբայ դրինք, հազիւ մեզմէ ոմանք սթափեցան եւ զգացին վերահաս աղէտ մը եւ կարելին ուզեցին ընել՝ ազատելու համար իրենց ինկած թակարդէն:

Բայց դարձեալ մեզմէ ոչ ոք ի վիճակի էր կշռելու փտանգին մեծութիւնը եւ գահավէժ խորութիւնը: Ապաքէն, արժանի է պատմութեան կտակել նաեւ մեր տարաբախտ արքորական ընկերներէն նահատակ դաշնակցական Հայկ Թիրեաքեանի (Հրաչի) ազնիւ եւ դիւցազնական առած քայլը: Հրաչ՝ տեսնելով որ իրեն անուանակից վաթսանամեայ ծերունի հայ նպարավաճառ մը Այաշ արքորած են թիրիմացութեամբ, դիմեց Պոլիս ոստիկանական տնօրէնութեան, եւ բացատրելով եղած թիրիմացութիւնը, պահանջեց որ թշուառ անմեղ ծերունին ազատ արձակելով՝ զինք Այաշ փոխադրեն Չանկըրիէն, ուր բերած էին ուղեկից ընելով մեզի սխալմամբ:

Երբ աս դիմումը կ'ընէր Հրաչ, արդէն արեան փոթորիկը ծագած էր, եւ Հրաչ եւ մենք ամէնքս շատ լաւ գիտէինք՝ թէ ինք իբր դաշնակցական գործիչ իր մահը կը փնտոէ: Բայց նա աներկիւղ առաւ աս դիւցազնական քայլը, շուգելով որ անմեղ մը գոյուի իր տեղ:

Աղետաբեր հրամանը եկաւ եւ Հրաչ փոխադրուեցաւ Այաշ, եւ նահատակուեցաւ կարճ ժամանակ վերջ իր տարաբախտ ընկերներուն հետ Էնկիւրիի անաւոր սպանողին միջոցին:

Հայ մայրեր՝ եթէ այսպիսի անձնագոհ գաւակներ կը ծնին, արդարեւ անհնար է ընաջնջել այսքան ազնիւ ու ազնուական ցեղ մը. թող օրհնեալ ըլլայ եւ Հրաչի յիշատակը յաւիտեան:

Մինչդեռ մեր արքայական ընկերները սկզբի օրերուն չկարենալով թափանցել այն մեծ եղեռնական դաւադրութեան, որուն մէջ կը գտնուէին, իրենք գիրենք տուած էին մեծ մասամբ անտարբերութեան: Անդին Պոլսէն մեզ ընկերացող սելանիկցի ոստիկանապետը եւ ոստիկանները օրն ի բուն մտնելով մեր արքայական ընկերներու շարքերուն մէջ, գետափի՝ արքայականներու յատուկ ճաշարանը կը ճաշէին եւ «նարտ» կը խաղային, միանգամայն զաղտնի ուսումնասիրութիւններ ընելով իւրաքանչիւր արքայականի մասին եւ տեղեկագրելով «ԿԵՐԵՒՈՐԸ» ի Պոլիս . . . :

Աս զաղտնի տեղեկագիրներուն վրայ էր՝ որ Պոլսոյ մէջ սեւ ցանկերն կը պատրաստուէին եւ կը յղուէին Չանկըքի, եւ մեր շարքերն տակաւ կ'անօտրանային Տէր-Զօրի ճամբան բռնող մեր հէք ընկերներուն հետացմամբը:

Հետզհետէ գտնուեցան մեր արքայական ընկերներէն նաեւ բախտաւորներ, որոնք շնորհիւ մեծագումար կաշառքի եւ կամ՝ յոյժ զօրաւոր ազդեցութիւններու, յաջողեցան դառնալ Պոլիս եւ ազատիլ արեան ահաւոր բաղնիքէն:

Հայ ընտանեկան օջախը Սեբաստիոյ մէջ 1913ին նկարուած. քուրդ կը գզեն:

Foyer familial Arménien à Sébaste en 1913. Elles tissent la laine.
(Sivos)

Le projet de l'extermination des Arméniens de Turquie.

11.

Թ Ո Ւ Ր Ք Ի Ո Յ Զ Ա Յ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Բ Ն Ա Ջ Ն Ջ Մ Ա Ն Թ Ր Ա Գ Ի Ր Ը

Համաձայն իթթիհատ-թէրագզը, այսինքն Միութեան եւ Յանաջղիմութեան, թուրք ազգայնական քովիդէի 1915ի ընդհանուր համաժողովի որոշման, հայ ժողովուրդը մահուան դատապարտուած էր գաղանի՝ հետեւեալ եղեոնական ծրագրով:

Ա. Նախ՝ զինուորական հարկեցուցիչ նորելուկ օրէնքներու պատրուակով, քացարձակապէս արգիլեալ էր Փոքր Ասիոյ հայերու նամքորդութեան ամէն իրաւունք: Սոյն իսկ ամենամօտակայ քաղաքներէ եւ գիւղերէ դրացի ո՛ր եւ է քաղաք եւ գիւղ երթալ անպայման արգիլեալ էր: Թուրք իթթիհատական կառավարութեան հայոց պարտադրած ընդհանուր կարգախօսը սա էր՝ թէ ու ու չես և, սեքսե սեղ. սոս. . . .:

Բ. Իւրաքանչիւր հայաբնակ քաղաքներու ազգային գործօն ազդակներն, եկեղեցական թէ աշխարհական, կուսակցական թէ անկուսակցական, ազատական թէ պահպանողական, կը բաւէ որ ժողովրդեան վրայ ազդեցութիւն ունենայ, ձերբակալել ու բանտարկելով չէզոքացնել արտաքին աշխարհէն, որպէս զի չկարենան ժողովուրդը կառավարութեան դէմ՝ ըմբոստացնել: Ինչպէս եւ ըրին Պուլտոյ մէջ:

Գ. Ընդհանուր կերպով զինաթափ ընել հայ ժողովուրդը՝ մինչեւ խոհանոցի մեծ դանակները, եւ այսպէսով անհնար դարձնել ապստամբական ո՛ր եւ է հաւանական շարժում:

Դ. Ամբողջ Փոքր Ասիոյ հայութիւնը տեղահան կամ արտրի

անուան տակ դէպի Տէր-Զօր ճամբայ հանել հանդերձ ընտանեօք, եւ անխնայ կոտորել օրօրօցի անմեղ մանուկէն մինչեւ իննսունամեայ ծերունին, եւ կամ՝ անօթի ու ծարաւ բնաջնջել Տէր-Զօրի անապատներուն մէջ, եթէ հայկական խնդրոյ առարկայ վեց նահանգներէն (Վարին, Վան, Բաղէշ, Խարբերդ, Սեբաստիա եւ Տիգրանակերտ) դուրս ուրիշ գաւառներէ են:

Ե. Թոյլատրել գեղեցիկ հայ հարսներու եւ կոյսերու թուրք հարէմները տանիլը:

Զ. Մերժել իսլամութեանն որ եւ է առաջարկ, նկատելով որ 1895—1896ի դէպքերը ցոյց տուին՝ թէ չիկրնար անկեղծ ըլլալ հայերու հաւատափոխութիւնը . . . :

Է. Ազգային եւ անհատական շարժուն եւ անշարժ հայ ժողովրդի ամբողջ հարստութիւնը եւ տեղական դրամատուններու մէջ աւանդ գտնուած դրամներն ու ոսկի եւ արծաթ զարդեղէնները յարքունիս գրասել, իբր թողեալ անտէր գոյք, մասնատրապէս կազմուած «Էնվալը մաթրուքէ», կոչուած յատուկ յանձնաժողովներու միջոցաւ:

Ը. Առանց սեռի եւ հասակի խտրութեան՝ ի սպանդ տարուող հայ ժողովրդի մասնաւոր սեւ ցանկերը պիտի պատրաստէին գաւառական ոստիկանական իշխանութիւնները եւ մէկ պատճենը եւս պիտի դրկէին Պոլիս ներքին գործոց նախարարութեան, որպէս զի ներքին գործոց նախարարութիւնը, այսինքն Թալէաթ եւ իթթիհատի քովդէն օրն օրին զիտնար՝ թէ՛ որքան հայ սպաննուեցաւ եւ որչափը դեռ մնաց . . . : Այս սեւ ցանկերուն մէկ օրինակը պիտի հարդուէր նաեւ պատերազմական նախարարութեան, որպէս զի սա եւս իր կարգին հակակշիռ ի գործ դնէր եւ օրն օրին զիտնար՝ թէ՛ պատերազմի ամէն ճակատներուն վրայ սպաննուող իսլամ գիւնտրներուն քաղդատմամբ՝ որքան համեմատական է իսլամ՝ եւ հայ ժողովրդի մահերու ընդհանուր թիւը:

Ժողովուրդ մը ամբողջ բնաջնջող աս հրէշային ծրագիրը գործադրել կարենալու համար՝ հետեւեալ եղեռնապարտ միջոցներն ընտրուեցան:

1. Փոքր Ասիոյ բոլոր քաղաքներու քանտերու մէջ գտնուող մահապարտներն, թիապարտները եւ բոլոր ոճրագործներն ներման

արժանացնելով՝ անոնցմէ կազմուած հրոսակային (չէթայական) խումբերով անխնայ կողոպտել ու ջարդել հայերը, եւ ասով օսմ՝ բանակի թիկունքը իբր թէ պաշտպանել . . . !!! :

2. Կեղրոնի հայաջինջ հրամանները չգործադրող բոլոր կուսակալները¹, կառավարիչները եւ տեղակալները անմիջապէս պաշտօնանկ ընելով՝ ասոնց տեղ կամակատար հլու անձեր պաշտօնի կոչել . . . :

3. Իթթիհատի ընդհ. ժողովի այս որոշումներու գործադրութեան անթերի հսկողութիւնը յանձնել Փոքր Ասիոյ բոլոր իթթիհատի քոմիդէի գաւառական մասնանիւղերուն: Միանգամայն լիազօրութիւն տալ ի հարկին աւելի խստութեամբ գործելու, եթէ հանգամանքներն ստիպողական են եւ թոյլատու:

Աքսորի մեր ընկերներէն մէկը (որ այժմ՝ ողջ է) օր մը այցելելով Չանկլըրի իթթիհատի քոմիդէի պատասխանատու քարտուղարին Ենուզի պաշտօնաստեանէկը, տեսակցած միջոցին, այս վերջինը վայրկեան մը դուրս կ'ելլէ: Մինչեւ դարձը՝ մեր արքորական ընկերը բնազդաբար կը մղուի կարդալ պաշտօնաթուղթ մը, որ սեղանին վրայ ձգուած էր, եւ որ հետեւեալ իմաստը ունէր բառացի կերպով:

«*Պուլս Թերեհտիս Ալ Մուհամմաթ, Պիւ ԱՅԼԳՏԱՆ ՏՕԳՄԱՆ ԵԱԵԸՆԱ ԳԱՏԱՐ ԽՔԱՄԲԸ, ԵՆԻՐ ՏԵՐՈՒՆՆՈՏԸ, ԷՅԱԼԻ ՀՈՒՋՈՒՐԸՆԱ ՕԼՄԱՄԱՆԸՆ ՏԸԳՎԱԹ*»:

Թարգմանութիւնը. «*ԱՌԱՅՆ ԽՆԱՅԵԼՈՒ ԵՒ ԱՌԱՅՆ ՈՂՈՐՄԵԼՈՒ, ՄԷՎ ԱՄՄԱԿԱՆԸ ՄԻՆՉԵՒ ԽՆՆՍՈՒՆ ՏԱՐԵԿԱՆԸ ՍՊԱՆՆԵԼ, ԲԱՅՑ ՈՒՇԱԳԻՐ ԸԼԼԱԼՈՎ ՈՐ ԱՍ ՍՊԱՆԻԸ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒ ՄԷՋ ԵՒ ԺՈՂՈՂՈՒՐԻՆ ՆԵՐԿԱՅՈՒԹԵԱՆ ՉԸԼԼԱՅ*»:

Որպէսզի մարդկային Պատմութեան մէջ աննախընթաց, իթթիհատ քոմիդէի աս եղեոնական անարթ ծրագիրը «օրինական» եղանակ մը ստանայ, իթթիհատական նախարարութիւնը օսմ՝ խորհրդարանին ներկայացուց Հայերը տեղանան ընելու եւ անոնց շարժուն ու անշարժ հարստութիւնը յարքունիս գրաւելու օրինագիծ մը, որ՝ աւելորդ է ըսել, մէկ ընթերցմամբ վաւերացուելով օրէնքի ոյժ ստացաւ եւ Սուլթան Բէշատէն հրամայուեցաւ ի գործադրութիւն:

¹ Վալի, միւթասարըֆ, գայմագամ:

Այս երկար եւ մանրամասնեալ յօդուածներէ կազմուած հայա-
ջինջ ծրագիրը լրագրաց մէջ պաշտօնապէս հրատարակուելով, երբ
Չանկըրը մեր ձեռքը հասաւ Յունիսի սկիզբը, ըսինք ամէնքս ալ
թէ սօս չսօս սքոռ սքոռսսոռս և . . . :

Պէհաէտտին Շաքիրի, Թալաթի եւ Տոքթ. Նագըմի հայաջինջ
գաղտնի ծրագիրը յանկարծ երեւան կ'ելլէր՝ օսմանեան պատլա-
մնտի մէջ օրինական ձեւ մը ստանալու ստոնն: Համաձայնական
Պետութիւններու դէմ՝ հրատարակուած սուրբ պատերազմը կամ
«Շիհատը», գործադրուեցաւ միայն անգէն ու անպաշտպան հայ ժո-
ղովուրդի դէմ՝ ամենախայրագ եղանակներով:

Իսկ իթթիհատի երեւակայած չորս հարիւրմիլիոն իսլամներէն
ոչ ոք ապստամբեցաւ, ընդհակառակը Արաբիոյ թագաւորը Հիւ-
սէյին հակառակ «Ֆէթվա», հանեց Անգլիոյ թելադրութեամբը:

Թալաթ՝ Պէհաէտտին Շաքիրի պատրաստած հայաջինջ ծրա-
գիրը օսմ. պատլամնտէն վաւերացնել տալէ վերջ. Շէյխ-իւլ-իս-
լամէն ալ «Ֆէթվա», հանել տուաւ՝ հայերը իբր իսլամ կրօնին եւ
հայրենիքին թշնամի հոչակել տալով: Ապա Սուլթանն եւս հրա-
մայեց ի գործադրութիւն հայերու քնաջնջման ծրագիրը:

Այս դժոխսային ծրագրին գործադրութիւնը սկսած էր 1915
Ապրիլ 11ին տեղի ունեցած մեր մտաւորականներու հաւաքական
ձերբակալութեամբ եւ արստրմամբ: Որ հետզհետէ ծաւալեցաւ Փոքր
Ասիոյ բոլոր հայաքնակ քաղաքներն ու աննշան գիւղերն, քաւ էր
որ մէկ քանի տուն հայ գտնուէր ո՛ր եւ է տեղ:

Այս ամէն երեւակայութենէ հեռու վայրագ ծրագիրը դիրսաւ
գործադրել կարենալու համար, ներքին գործոց նախարար Թալաթի
կողմէն հետզհետէ պաշտօնանկ եղան Գասթէմուռիի, Էնկիւրիի,
Նոզկատի, Նրզնկայի եւ այլ տեղահանութեան կամ ջարդերու ընդ-
դիմացող բոլոր կուսակալներն, կառավարիչներն եւ տեղակալները:
Իսկ ասոնց տեղ անմիջապէս պաշտօնի կոչուեցան երիտասարդ եւ
կատաղի հայատեաց իթթիհատական պաշտօնեաներ բոլոր գա-
ւառներու մէջ:

Բարձրէն հրահանգուած անօրինակ գաղտնապահութեան մը
շնորհիւ, բոլորովին անտեղեակ էինք մեր շուրջի այս հայաջինջ
ամէն եղեոնագործութեանց:

Հայ ընտանեկան օջախը Սեբաստիոյ մէջ 1913ին նկարուած. բուրդ կը լվանեն:

Foyer familial Arménien à Sébaste ^(SIVAS) photographié en 1913
elles tissent la laine.

Այն ատեն միայն փոքր ինչ կրցանք թափանցել ազգ մը ընա-
ջնջող այս ահաւոր ծրագրին, երբ Չանկըրիի միութասարըֆ նշա-
նակուեցաւ Ասաֆ, որ 1909ի Ատանայի հայկական մեծ ջարդերու
ատեն Օսմանիյէի կառավարիչ ըլլալով, հայոց դէմ ծանր խժոճու-
ժութիւններ ընելուն համար ամբաստանուած եւ հազիւ կախա-
ղանէն կրցած էր ազատիլ:

Ասաֆ աշակերտած ըլլալով օսմ. համալսարանին մէջ դա-
սախօսող եւ Սապահ լրագրի խմբագրապետ Տիրան Քէլէկեանի,
մեծ յարգանք ցոյց կու տար իր ուսուցչին հանդէպ, եւ Քէլէկեան
ասկէ քաջալերեալ մերթ ընդ մերթ կ'երթար Ասաֆը տեսնելու:

Հայ Ռամկավար կուսակցութեան պետը Քէլէկեան, օր մը
հրաւիրեց զիս եւս՝ որ միասին այցելենք Միութասարըֆ Ասաֆին,
— տեսնենք այս մեր ինկամ թակարդէն ազատելու համար ի՞նչ
խելք կը սորվեցնէ — ըսելով:

Առարկեցի թէ, որքան պաշտօնական մարդոց աչքին շեր-
եւանք, այնքան խոհեմութիւն է, ուստի չուզեցի այցելել Ասաֆին:
Բայց Քէլէկեան պնդեց, հաւաստելով թէ Ասաֆ իրեն աշակերտած
ըլլալով, յոյժ քարեացակամ է իրեն հանդէպ, եւ երկու շաբաթէն
աւելի է որ մօտը գնացած չըլլալով՝ լաւ է որ անգամ մը իրեն
հետ խորհրդակցելու երթանք: Ձիս քաջալերելու համար յիշեց թէ
Ասաֆ իր ձեռքը կը համբուրէ, իբր իր երախտաւոր աշակերտը:
Գրեթէ ակամայ՝ ողբացեալ Քէլէկեանի հետ այցելութեան գնա-
ցինք Ասաֆին՝ իր պաշտօնատունը: Ստուգիւ մեծ յարգանք
ընդունեց մեզ, իբր թէ արտրականներ չըլլայինք, եւ իր դէմը
պատուոյ երկու թիկնաթոռներու վրայ նստեցնելով թրքական սուրճ
ապսպրեց մեզի համար, որ այն ատեն ամենաքարճը հիւրերու
միայն կը հրամցուէր. վասն զի պատերազմի պատճառով առ ի
խնայողութիւն այլ եւս վերջ տրուած էր թուրք պետական պաշ-
տօնատանց մէջ աւանդական սուրճի մեծարանքին:

Քէլէկեան հարցուց Ասաֆի՝ թէ Պուլիս դառնալու համար ի՞նչ
նոր միջոցներ կ'առաջարկէ, քանի որ ցարդ ձեռք առնուած միջոց-
ներն փրկութիւն մը չէին սպարոված իրեն: Ասաֆ պատասխանեց.
Քէլէկեան Էֆէնտի, ինչ կ'ընէք ըրէք շուտով դուք ձեզ Պուլիս
նետեցէք, յետոյ ուշ կը մնաք . . . : — Բնականաբար հարցուցինք

մտահոգ, թէ ինչո՞ւ յետոյ ուշ մնացած պիտի ըլլայինք, ի՞նչ կար
որ . . . : Զի ոչ մէկ բանէ լուր ունէինք, հազիւ բնագոյարար կաս-
կածներ ունէինք, թէ զաղտնի բաներ մը կը դառնային մեր
շուրջը . . . :

Ասա՞ք պատասխանեց — Հայերու հանդէպ կառավարական
քաղաքականութիւնը աղէկ չեմ տեսներ, դարձեալ բաներ մը պիտի
պատահին, նայեցէք որ ժամ առաջ դուք ձեզ Պոլիս նետէք, նոր
փոթորիկներու նշաններ կը տեսնեմ . . . : —

Բնական հետաքրքրութենէ շարժեալ Քէլէկեան կարի յու-
զուած սկսաւ պատճառը հարցնել Ասա՞քի յայտնած ծանր մտահո-
գութեանց: Թէպէտ նախ չուզեց մանրամասնութեանց մտնել՝
խուսափողական պատասխաններ տալով եւ ըսելով՝ թէ — Իմ
քիչէս շատ հասկցէք, դուք մտաւորական մարդիկ էք, անշուշտ
կը հասկնար ի՞նչ ըսել կ'ուզեմ: — Բայց մենք իրօք չէինք կրցած
բան մը հասկնալ. միայն կոհնած էինք թէ մեզ աննպաստ բաներ
մը պիտի պատահին: Յետ թախանձագին պնդումներու ըսաւ
Ասա՞ք — դուք հոգեւորական էք եւ արդէն ձեր պարտականու-
թիւնն է խոստովանանք պահել (այս բառը հայերէն արտասանեց),
իսկ Քէլէկեան Էֆէնտի, դուք ալ իմ ուսուցիչս էք. կը սիրեմ
Ձեզ, աս հեռագիրը առէք ու կարդացէք շուտ մը: — Այս ըսելով
իր պաշտօնական գրասեղանին մէկ զգրոցէն պաշտօնական թուղթի
վրայ «շիֆոն» հեռագիր մը հանեց, որուն թարգմանութիւնը ան-
ջատ թղթի մը վրայ գրուած էր եւ հետեւեալ իմաստը ունէր. —
Ուղղակի հեռագրեցէք մեզ իսկոյն, որչափ հայ արդէն մեռած է
եւ որչափ դեռ ողջ մնացած կայ — Թաւաթ:

Անկարելի եղաւ իսկոյն թափանցել այս հեռագրի զաղտնի
իմաստին. եւ Քէլէկեան հարցուց թէ — ի՞նչ ըսել է աս. չեմ
հասկնար — Ասա՞ք օձի քմծիծաղով մ'ըսաւ. — Այնքան խելացի
մարդ էք եւ չէ՞ք հասկնար: Պատասխանեցի, — զմեզ այնպէս
վիճակի մը մէջ դրին, որ ոչ խելք մնաց վրանիս եւ ոչ ալ քարոյա-
կան կորով: — Ասա՞ք ըսաւ. — Աս պարզապէս ըսել է՝ թէ որ-
քանը ցարդ ջարդեցիք եւ որքանը դեռ ողջ մնացած է, զի հոս ո՛չ
երկրաշարժ եղաւ, ո՛չ հեղեղ եկաւ եւ ոչ ալ ընտթեան որ եւ է ար-
հաւիրք պատահեցաւ որ ժողովուրդը խմբովին մեռնի: —

Ատր վրայ ողբացեալ Քէլէկեան սկսաւ լալ եւ ըսել թէ — Ափսոս որ դեռ գաւազներու ապագան չապահոված պիտի մտնիմ: —

Ասա՞ք մէկ քանի միսթարական եւ քաջալերական խօսքերէ վերջ աւելցուց:

— Ես ալ տասնեւհինգ օրէն պաշտօնէս հրաժարելով պիտի մեկնիմ: Պոլիս նստող եւ հրամայողները մեզի ամէն ինչ ընել տալէ վերջ՝ երբ օր մը նեղը մնան եւ պատժի օրը գայ, կը ձգեն կը փախչին եւ զմեզ՝ ստորադաս պաշտօնեաներս ոտքի ներքեւ կը թողուն: Ես 1909ին Օսմանիյէի կառավարիչ էի. երբ Ատանայի հայերու կոտորածը պատահեցաւ, քիչ մնաց ինձ կախաղանի պիտի դատապարտէին, հազիւ օծիքս ազատեցի:

Ես աղէկ չեմ տեսներ կացութիւնը եւ չեմ ուզեր սա անգամ ուրիշներուն ձեռքը գործիք ըլլալ, պիտի երթամ՝ մէկ երկու շաբաթէն Պոլիս, եւ պետական պաշտօնէութիւնը միանգամ ընդ միշտ թողլով իմ՝ հին փաստաբանական արհեստս ի գործ պիտի դնեմ: —

Ստուգիւ 15 օր վերջ Ասա՞ք հրաժարական տալով ինքնաբերաբար մեկնեցաւ Չանկըրիէն Պոլիս, եւ 1918ի գինադադարէն վերջ՝ ճիշդ ինչպէս մարգարէացած էր Ասա՞ք, իթթիհատի եղեռնագործ զամարիլլան ձգեց փախաւ արտասահման, իրենց ճակատագրին թողլով իրենց անլուր ոճրին գործակից մեծ ու փոքր բոլոր պաշտօնեաներն ու անձերը:

Կրնամ պնդել, որ դարձեալ չկրցանք իրապէս թափանցել պետական այս եղեռնական գաղտնիքին. զի անկարելի էր երեսակայել, որ 4000 տարուան պատմական ազգ մը կարելի էր ընաջնջել կոտորածներով:

Ազգերու պատմութեան ամենաարիւնոտ շրջաններուն իսկ նախընթաց օրինակ մը չի յիշուիր: Նոյն իսկ թուրք աշխարհակալ Սուլթաններ ո՛չ թէ ազգ մը մէկ անգամէն ընաջնջելու ծրագիր չէին պատրաստած կամ գործադրած, այլ ո՛չ իսկ մտքերնէն անցուցած էին իրենց վեց հարիւր տարուան արիւնոտ ո՛ր եւ է մէկ շրջանին մէջ իսկ:

Զի թալաթական զամարիլլան խորապէս համոզուած էր,

Թէ հակառակ ամէն հաւանականութեան, համաշխարհային պատերազմի հաշուեյարդարութեան վաղորդայնին, եթէ պատիժ մ'իսկ տնօրինուէր, սպաննուած մէկ հայուն կամ մէկ միլիոն հայերուն պարտադրուելիք պատիժը մահուանէ տարբեր քան մը չէր կրնար ըլլալ:

Իսկ եթէ հակառակ գերմաններու պէս իրենց եւս անպայման յաղթական ըլլալու յաւակնոտ յոյսերուն, կորսնցրնէին պատերազմը, Թալաթ եւ ընկերութիւն, արդէն նախօրօք ամէն պատրաստութիւն տեսած էին Գերմանիա փախչելու:

Փոյթ չէր թէ մէկ քանի յայտնի թուրք ջարդարարներ կախաղան քարձրանային, միթէ չէր արժեր թշնամի ազգ մը ընաչնջել մէկ քանի թուրքի գլխուն արժէքովը:

Երկու հայ ներկարարներ ըուրդ կը ներկեն գորգաշինութեան համար:

Deux teinturiers Arméniens teignent la laine destinée aux tapis.

redonne'

Le massacre des Arméniens par le
Gouvernement d'Ankara.

12.

ԷՆԿԻՐԻԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ

Հ Ա Յ Ո Ց Ս Պ Ա Ն Դ Ը

Ինչպէս ամէն կողմ՝ նոյնպէս եւ Իթիհատի Պոլսոյ կեդրոնէն եւ ներքին զործոց նախարար Թալաթէն, հրաման եկաւ Էնկիւրիի հայերը քաղաքէն կարաւան կարաւան դուրս հանելով անխնայ կոտորելու:

Սակայն Էնկիւրիի կուսակալ Մազհար՝ չուզեց հնազանդիլ ոնրապարտ այս հրամանին, եւ ընդհակառակը ամէն կերպով աշխատեցաւ տեղահանութեան առջեւ առնելու. վասն զի զիտէր թէ տեղահանութիւն անխնայ կոտորել ըսել էր անզէն ու անպաշտպան խաղաղ ժողովուրդը: Ուստի իր մօտ հրաւիրեց Էնկիւրիի թուրք երեւելիները եւ հաղորդելով Թալաթի հրամանը՝ հարցուց թէ Էնկիւրիի հայերը կասկածելի էին: Ասոնք ալ պատասխանեցին թէ ո՛ր եւ է կասկած չունէին հայերուն վրայ:

Կուսակալ Մազհար՝ այս մտօք հանրագրութիւն մը ստորագրել տալով Էնկիւրիի թուրք երեւելիներուն (էշրաֆին), դրկեց ներքին զործոց նախարարութեան:

Ասոր վրայ Թալաթ՝ սաստիկ զայրացած՝ անուղղակի սահրանքներ ըրաւ եւ զրոյցներ տարածել տուաւ՝ թէ Էնկիւրիի կուսակալը Մազհար առեւտրական զործերով կը զբաղի: Մինչեւ որ Մազհար զգուած իր շուրջը սարքուած խարդաւանանքներէն՝ ստիպուեցաւ հրաժարիլ 1915 Յուլիս 12ին ու մեկնիլ Պոլիս:

Ասոր տեղ անմիջապէս Էնկիւրիի կուսակալի փոխանորդի

տիտղոսով Լենկիւրիի ղրկուեցաւ, Սելանիկցի երեսուն տարեկան եւ Բ. Դրան պաշտօնէութեան ղիւանին ղեր-տնօրէն Աթըֆ անունով երիտասարդ մղեռանդ իթթիհատական մը, որուն համար ըսուեցաւ թէ Թալաթի գաղտնի անձնական քարտուղարն է եղեր:

Այս հայատեաց արինկզակ հրէշը, իր հետ Պոլսէն Լենկիւրի բերաւ իբր ոստիկանական տնօրէն Պէհաէտտին անունով նոյնքան երիտասարդ եւ կատաղի իթթիհատական մը:

Հագիւ ասոնք Լենկիւրի ժամանած, կեղըոնէն իրենց ստացած գաղտնի եւ ստոպողական բերանացի հրահանգներուն համաձայն, անմիջապէս գործի ձեռնարկեցին: Նախ հրամայեցին պաշտօնական յայտարարութեամբ մը, որ ժողովուրդը առանց կրօնի եւ ցեղի խտրութեան զէնքերը բերէ եւ յանձնէ կառավարութեան ցոյց տուած տեղը:

Այս հրամանին վրայ Իսլամները ինչ զէնքեր որ ցորեկ ատեն բերին ի ցոյցս մարդկան, գիշերը կրկին իրենց տուները տարին: Բայց ակներեւ էր որ հայոց համար էր մասնաւորաբար զէնքերու այս հաւաքման հրաւերը. որով խիստ պատժի սպառնալիքէն վախնալով, բոլոր հայերը՝ առանց յարանուանական խտրութեան իրենց ունեցած ամէն տեսակ զէնքերը, յանձնեցին կառավարութեան:

Ըստ իրենց գաղտնի ծրագրին, որ կանխաւ յայտնեցինք, իբր երկրորդ միջոց, Լենկիւրիի բանտէն արձակելով բոլոր ոճրագործները, չէթայական իմա հրոսակային խումբեր կազմեցին չէրքէզի մը ղեկավարութեամբ:

Ապա կուսակալի փոխանորդ Աթըֆի հրաւիրանօք, գաղտնի ժողով կ'ըլլայ, որուն կը մասնակցին Իթթիհատի տեղական քովդէի բոլոր անդամներն եւ կառավարական բոլոր գլխաւոր պաշտօնեաներն, զլուխ ունենալով ոստիկանական տնօրէն Պէհաէտտին. եւ կ'որոշուի անխնայ կոտորել Լենկիւրիի կուսակալութեան բոլոր հայերը առանց սեռի եւ հասակի խտրութեան:

Կարգը հասած ըլլալով երրորդ միջոցին, նախ կը ձերբակալեն քաղաքին հայ երեւելիները առանց յարանուանական խտրութեան: Իսկ 1915ի Յուլիս 29ին գիշերը, տեղոյն գինւորական հրամանատարն ու ոստիկանական տնօրէնը, կանխապէս ձեռք առնելէ

վերջ «գապողական», կանխազգոյշ բոլոր միջոցներն, կը ձերբակալեն բոլոր նայերը, ըսելով որ «ոստիկանութիւնը ձեզ կ'ուզէ», եւ կը լեցնեն քանտերը եւ քանտի վերածուած զանազան շէնքերը:

Բանտարկեալներէն երեւելիները, փաստաքաններ, սեղանաւորներ, վաճառականներ, պետական նայ պաշտօնեաներ, իբր առաջին կարաւան ճամբայ կը հանուին հսկողութեամբ ոստիկանական բովիսէրին, քանտի տնօրէնին եւ ոստիկան զինւորներու եւ սպաներու: Իսկ այս առաջին կարաւանին վերին հսկողութիւնը կը յանձնուի Էնկիւրիի օսմ'. պառլամենտի անդամ Թապկալի տղուն Շէմսէտտինի:

Այս կարաւանին մէջ գտնուողները, ամէնքն ալ հակառակ քաղաքին երեւելիներն ըլլալուն, քաղաքէն դուրս կը հանուին հետիոտն թեւերնուն վրայ նշան մը դրուած, Ֆէսերը, կոշիկները եւ վերարկուները քանտէն նախքան մեկնելնին ձեռքերնէն կ'առնուին եւ շուանով իրար կը կապուին առաջին կարաւանին մէջ գտնուող 150 ի մօտ աւ թշուառները:

Այս կարաւանին անմիջապէս ետեւէն 4—5 կառքերով կը փոխադրուին ասոնց սպանման գործիքները եղող կացին, մսագործներու սակր, թի, մեծ դանակներ եւ այլ զէնքեր, ինչպէս նաեւ մէկ քանի կառքեր կրով լեցուն:

Որպէս զի Էնկիւրիէն մեկնած ատեն, այս կարաւանին մէջ եղողներուն ողքն ու կոծն լսելի չըլլայ, քաղաքին նշանաւոր Թաշխանի շրջակայքը նուազածու գինւորներ փողահարութիւն եւ թմբկահարութիւն կ'ընեն:

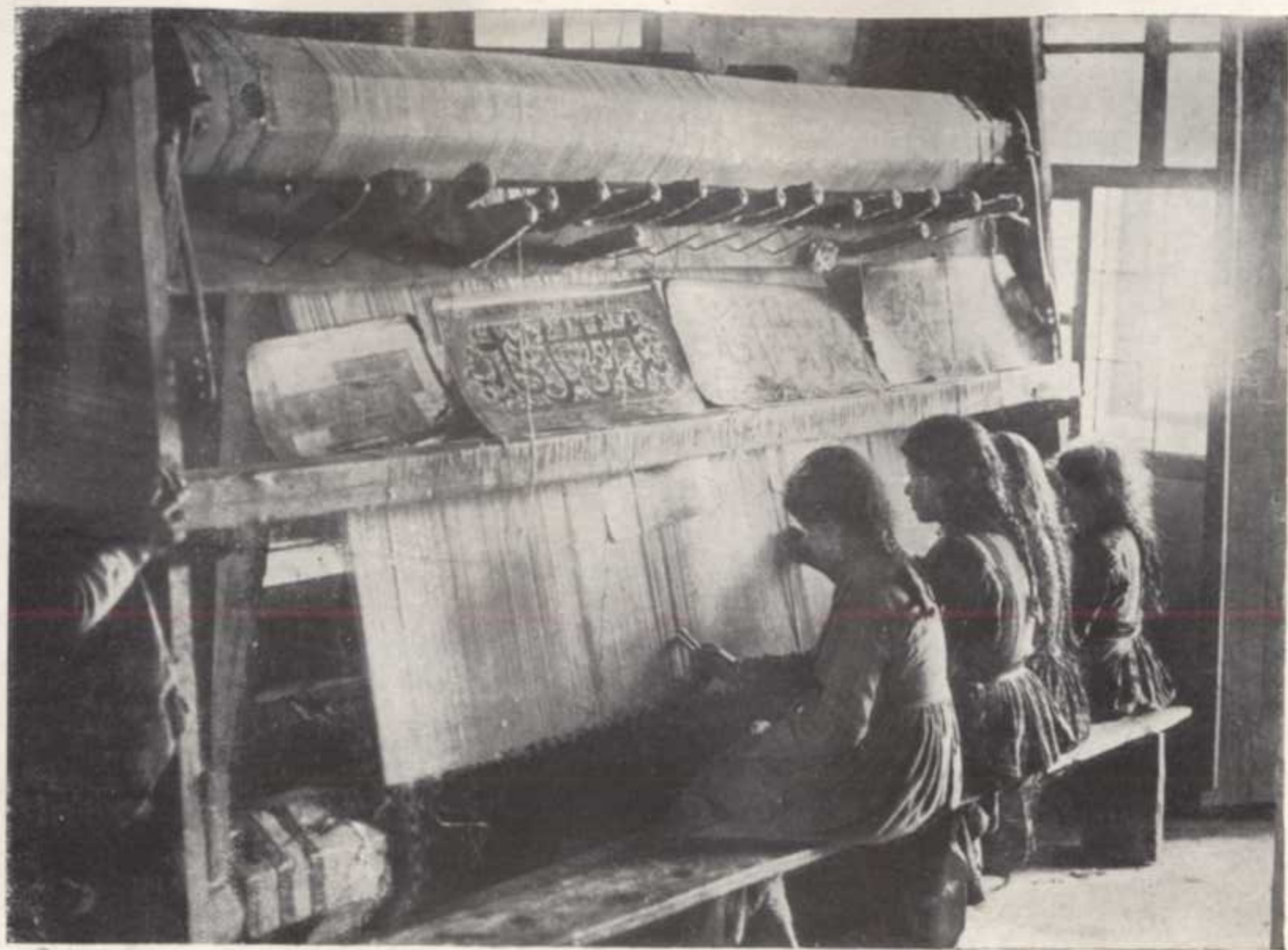
Փոշեթաթախ այս մահուան կարաւանը, քաղաքէն 7 ժամ հեռու երբ Պըքնամ գիւղին շրջակայքը Բույրուքճը օդու ըսուած անտառը կը հասնի, հոս կը դիմաւորուին թուրք չէթաներու կողմէ, ամէնքն ալ գինուած մահու հին ու նոր ամէն տեսակ գործիքներով:

Դեռ սպանդի չսկսած, ծանօթ փաստաքան Արմենակ հրոսախմբի պետէն կը խնդրէ, որ իբր մահապարտի վերջին սրբազան իրաւունք թոյլ տան երկու խօսք ըսելու: Թոյլտրութիւն ստանալէ վերջ, անօրինակ սառնասրտութեամբ եւ ոճրագործներուն իսկ զարմանք առթող, հանդէպ մահուան ցոյց տրուած ասպետական արհամարհանքով մը կ'ըսէ — Այ զաղտնիք շմուսց, թէ մեզ հոս բերած

էք սպաննելու համար: Կը հարցնեմ՝ ձեզի թէ գիտէք թէ ինչո՞ւ համար մեզ պիտի սպաննէք: — Հրուսապետը կը պատասխանէ թէ չեն գիտեր ինչո՞ւ համար ըլլալը — Գիտցած եղէք թէ մեզ սպաննելու հրամանը ձեզի տուող քարճրաստիճան պաշտօնատարներն եւ իթթիհատի բոմիդէն՝ իրենց միայն անձնական շահը սպահովելու համար կ'արատաւորեն ձեր պատմութիւնը եւ կորուստի կը մատնեն հայրենիքը: Գուրանը կը հրամայէ որ ոչ-խալամներուն հետ սիրով վարուիք եղբօր պէս, բայց մեզ սպաննելու ձեզի հրաման տուողները Գուրանը իսկ չեն կարդացած եւ չեն ալ ուզեր կարդալ: Մեզ սպաննելու հրաման տուողները եւ մեզ սպաննողներն պիտի կրեն մեր անմեղ արեան արժանաւոր պատիժը, եւ նոյն տեսակ մահով եւ ճիշտ աստեղ պիտի քանն իրենց ոճիրը: Մենք ձեզի դիմադրելու ամէն միջոցէ գուրկ ըլլալով՝ ըրէք ինչոր կ'ուզէք . . . : —

Հազիւ մարգարէական այս խօսքերը լրացած, հարիւրաւոր չէթէներ ամէն կողմէ յարձակելով կը սկսին կացիններով, սակրերով ոմանց թելերը, ոմանց ոտքերը, ոմանց վզերը, կտրել կէս կամ ամբողջ, եւ նահատակներուն զլուխները քարերով կը ճմլեն: Ապա կէս ողջ, մեռեալ կամ հոգեվարք, նախապէս պատրաստուած հորերու մէջ կը նետեն եւ կրով կը ծածկեն: Իսկ անոնք որ կիրէն կամ հողէն մասամբ դուրս մնալով իրենց աղիկտուր հոգեվարքի հոնդիւններովն երկնից կամարներն կը թնդացնէին, անոնց վրայ ալ հող լեցնելով ողջ ողջ կը թաղեն:

Երբ առաջին կարաւանին այս սպանողը կը լրանայ, կարգը կու գայ երկրորդ կարաւանին, որ աւելի քան 320 հոգիէ քաղկացած էր: Ասոնք ալ դարձեալ նոյն սրտանմլիկ հանգամանքներու ներքեւ՝ քաղաքէս վեց ժամ հեռու գտնուող Քայաշի պարտէզը փոխադրուելով, նոյն անգութ ձեւով կը ջարդուին: Իսկ նահատակներու աս յօշոտուած մարմինները 15 օր անթաղ մնալէ վերջ, թուրք սպաններու կողմէ գործաւոր հայ զինուորներու կը հրամայուի թաղել զանոնք՝ իրենց իսկ անամիջական հսկողութեամբ: Հայ նահատակներու զգեստներն, կօշիկներն եւ զանազան առարկաներն այս անաւոր սպանող գործադրող չէթէները հագնելով քաղաք կու գան. եւ ամէնուրեք իւրաքանչիւրը կը պարծի, թէ քանի՞ հայ սպան-

Զայ փոքրիկ աղջիկներ գորգ կը հիւսեն:

Des petites filles Arméniennes tissent des tapis.

նած է եւ որպիսի՝ անլուր շարշարանքներով ողջ ողջ անդամահատած ու անշունչ մարմիններն իսկ խոշտանգած են անագորոյն կերպերով:

Ի դէպ է հոս յիշել թէ Փոքր Ասիոյ մէջ հայ կաթողիկոսութեան պաշտօն. սկզինաւորութենէն ի վեր աւ վերջին 100 տարւան միջոցին Էնկիւրի կեդրոն մը եղած էր հոովմէական հայերու: Որոնք հեռու մնացած ըլլալով ազգայնական ամէն ոգիէ եւ շարժումէ, միշտ ազատ մնացած էին, նոյն իսկ հայահալած ամենաարիւնոտ շրջաններուն իսկ: Աւելի քան երկու հազար տուն հոովմէական հայութիւն մը կ'ապրէր, եւ շնորհիւ իրենց բռնած ոչազգայնական կամ՝ անտարբեր դիրքին, կրցած էին մեծ հարստութեան տէր դառնալ եւ յառաջադիմել:

Էնկիւրիի քաղաքին եւ մօտիկ շրջակայից աւելի քան 1000 տուն հայոց հաշիւը մաքրուած ըլլալով, առաջին պատեհութեամբ՝ նախ քան կուսակալութեան աւելի հեռու շրջանակներու 50.000է աւելի հայերու հաշուեյարդարութիւնը սկսիլը, Էնկիւրիի փոխ-կուսակալ Աթրֆ եւ ոստիկանական տնօրէն Պէհաէտտին կ'ուզեն բնաջնջել նաեւ Էնկիւրիի հոովմէական հայերը, տիրանալ կարենալու համար ասոնց անքաւ հարստութեան եւ մանաւանդ գեղեցիկ հարսներուն ու կոյս աղջիկներուն:

Ուստի ոստիկանական տնօրէնը Պուլիս երթալով խնդիրը կը պարզէ, ասոնց բնաջնջումը եւս օրակարգի առաջին հարց ընելով: Թէպէտ ներքին գործոց նախարար Թալաթ տեղի տալով Աւստրօ-Հունգարական ղեկավանին ազդու եւ յանախակի դիմումներուն, խոստացած էր կոտորել շտալ Էնկիւրիի հոովմէական հայերը. սակայն խոստումը չկատարելու թրքական աւանդական սովորութեամբ՝ Իթիհատի կեդրոնական քոմիտէի հետ համախորհուրդ վերջապէս Էնկիւրիի հոովմէական հայերու բնաջնջումին եւս բերանացի հրամանը կու տայ:

Ոստիկ. տնօրէն Պէհաէտտին, 1915 Օգոստոս 13ին Պուլսէն Էնկիւրի կը դառնայ ջարդի հրամանը առած: Յաջորդ օրը անմիջապէս կը ձերբակալուին Էնկիւրիի հոովմէական հայոց բոլոր երեսելիները «Կուսակալը ձեզ կ'ուզէ ըսելով»: Բանի մը օր քանտին մէջ մսալէ վերջ՝ իրենց ցեղակիցներու եղածին նման ամէնքին

Թեւերը իրարու կապուած, գերապայծառն ալ հետերնին առած քազմաթիւ ոստիկաններու հսկողութեամբ այս եղկելիներու կարաւանը եւս քաղաքէն զիշերով դուրս կը հանեն եւ կը բերեն Գարա-կէտիկ գիւղը:

Այս թշուառներուն տանջանք մը աւելի տալու դիւային ծրագրով կը պարտադրեն որ զիրենք սպաննելու յատկացած մահահոտ գործիքներու կտոքերը իրենք քաշեն . . . : Երբ Գարա-կէտիկ գիւղը կը հասնին, ասոնք ալ իրենք զիրենք կը գտնեն պաշարուած թուրք հարիւրաւոր աւազակներէ, որոնք անապարած էին կառավարական հրաւիրանօք գալ արեան խնջոյքի . . . :

Բայց հրաշիւք իմս, յանկարծ Էնկիւրիէն սրբնթաց հեծեալ սուրհանդակ կու գայ Աթրֆէն. որով կը հրամայուէր վերէն եկած բարձր հրամանի մը վրայ չսպաննել ասոնք:

Հայ մահապարտներու այս կարաւանին պաշտօնական պետը՝ Սէվգիաթի հրամանատարը հետեւեալ ճառը կը խօսի ամէնքը ի մի հաւաքելէ վերջ «Օսմ. պետութիւնը Ռուսիոյ, Անգլիոյ, Փրանսայի եւ ուրիշ մեծ տէրութիւններու դէմ պատերազմ հրատարակելով յաղթական ելաւ, հետեւապէս չկարծէք թէ օր մը մեզմէ հաշիւ պիտի պահանջուի: Ոչ որ կրնայ մեզմէ պահանջել զձեզ, զի համբանքով չտուին՝ որ համբանքով ուզեն . . . ! ! ! : Սակայն դուք հայերուն պէս չպիտի սպաննուիք: Աներկիւղ եղէք ձեր կեանքին համար եւ ազգին ու պետութեան աղօթք ըրէք . . . » : Հետեւեալ օրը աւելի քան 120 հոգինոց սոսկ կարաւանը ճամբայ կ'ելլէ դէպի Կեսարիոյ ճամբով Տէր-Ջօր:

Ասոնցմէ շարաթ մը վերջ 200 հոգինոց հոովմէական հայոց երկրորդ կարաւան մը ճամբայ կը հանուի նոյն ուղեգծով դէպի Կեսարիա եւ Տէր-Ջօր: Ասոնցմէ ոմանց հանդիպեցայ Ամանոսի կողմերը, որ իր կարգին պիտի պատմեմ:

Հազիւ հոովմէական հայերու արուններու մեծ մասը կարաւան կարաւան քաղաքէն լեռնային վտանգաւոր ճամբաներէ դէպի Տէր-Ջօր ճամբայ հանուած՝ կարգը կուգայ կանանց: Օգոստոս 14ին կառավարութեան հրամանով թուրք մունետիկ մը կը յայտարարէ թէ «Կաթուղիկները թող երկաթուղոյ կայարան երթան, այսօր ցորեկին պիտի մեկնին»: Հոովմէական ազգայինք արով դողով

կ'աճապարեն կայարան եւ անոնք որ ինքնակամ շեն, երթար ըոնի կը տարուին:

Էնկիւրիի Իթթիհատի ըլիպի անդամներն կ'աճապարեն երկաթուղոյ կայարան եւ մայրերէ կը պահանջեն իրենց զեղեցիկ կոյս աղջիկները: Բայց կաթուղիկ հայ մայրերն եւ իրենց աղջիկներն կը յայտարարեն քացարձակապէս, թէ մահը նախամեծար կը համարին քան անպատիւ այս դժոխային պայմաններու ներքեւ ապրիլը: Ապա առաջարկ կ'ըլլայ, որ իսլամ ըլլալով գոնէ կեանքերնին ազատեն . . . : Հազարաւոր ժողովրդեան մէջէն հազիւ 10—14 կիներ եւ աղջիկներ այս ճամբով փրկուիլ ուզելով մահուան կարաւանէն անջատուելով կայարանէն քաղաք կը դառնան: Մ'նացեալք յանձն կ'ստնեն երթալ հոն՝ ուր կառավարութիւնը կը հրամայէ: Գիտնալով հանդերձ թէ անխուսափելի մահը կը սպասէ իրենց կ'ըսեն, «Ումում միլլէթ նէ՛ օլույեօրսա, պիզտէ պէրապէր օլուրուզ . . . »:

Այս խեղճ հազարաւոր ժողովուրդը, ⁹/₁₀ երոզը կիներէ եւ աղջիկներէ քաղկացած, երկու շաբաթէ աւելի մնալ կը ստիպուին երկաթուղոյ կայարանի արմտիքի մթերանոցներուն մէջ, մինչեւ որ մէկ մասը Գոնիա, մէկ մասը Էսկիշէհի, մէկ մասը Էրեկլի կը ճամբուին թշուառ վիճակի մէջ, մեծ մասամբ կողոպտուած իրենց ոսկի եւ արծաթ զարդերէն եւ իրենց տունները ամբողջ իրենց պարունակութեամբ աւար ձգելով Իթթիհատի տեղական քովի-դէին:

Իսկ սպանեալ հայերու ձգած հարիւրաւոր անչափահաս որբերն իսլամացնելով, երկար օրեր թլփատութեան մեծ հանդէսներ կը կատարուին եւ կառքերով քաղաքին մէջ կը շրջազայեցնեն իրենց վիճակին անգիտակից այս նորագիր իսլամներն, որոնք 5—12 տարեկան անչափահաս տղայք էին:

Էնկիւրիի մօտակայ Սթանօս գիւղին 350 հայերը առանց սեռի եւ հասակի խտրութեան սպաննած ըլլալը պարծենցած է Գայալ գիւղի հօճա գարա Մէհմէտ:

Այս ահաւոր նախճիրէն վերջ կը սկսի «ալանն ու թալանը», եւ մի առ մի ամէն տեսակ ապրանքներով լեցուն խանութներն ու ամէն հարստութեամբ ճոխ բոլոր հայերու տունները քանալով, օրեր

շարունակ կառավարական բարձր պաշտօնէից եւ Իթթիհատի
ըլիւպի անդամներուն տուները կը կրուին:

Այս ընդհանուր աւարտութենէն վերջ էր միայն, որ կազմուեցան Թողեալ գոյքերու Յանձնաժողովը, որ մնացորդ աւարն իր անդամներուն մէջ բաժնելու նետամուտ եղաւ միայն:

Ամբողջ քաղաքին մէջ հազիւ մէկ քանի ծեր հին թուրքեր գտնուեցան, որ շմասնակցեցան այս աւարտութեան ըսելով խորհրդահարութեամբ թէ «Լացողին ապրանքը գնողին երջանկութիւն չի բերեր...»¹:

Էնկիւրի ըլլալով Պոլսոյ մօտիկ եւ երկաթուղով Եւրոպայի միացած յոյժ վաճառաշահ քաղաք մը Փոքր Ասիոյ մէջ, հայերու միլիոնաւոր ոսկի արժէքով շարժուն ու անշարժ հարստութիւնը, այսպէսով անցաւ կողոպտիչներու ձեռքը, եւ ասոնք եղան սպանդանոց առաջնորդուած բոլոր հայերու «Օրինական», ժառանգորդները:

Էնկիւրցի թուրքեր իրենց այս արիւնտ շահատակութիւններն պատմեցին համարձակ եւ ամէն մանրամասնութեամբ իրենց ցեղակիցներուն ու կրօնակիցներուն. եւ արեան ճապաղիքին գովականներն, հակառակ կառավարական զգուշական եւ արգելիչ միջոցներուն, սկսան հասնիլ տակաւ մինչեւ Չանկըրը մեր ականջները եւ՝ մեզ մատնելով ահաւոր սուգի:

Էնկիւրի արեան լափլիզող կարմիր բոցերն տակաւ ծաւալեցան կուսակալութեան մինչեւ նեոաւոր հայաբնակ քաղաքներն, աւաններն ու գիւղերն, եւ սպանդները առաւել կամ՝ նուազ անգթութեամբ նետոյնտէ տեղի ունեցան Տէնէք-Մատէն, Իսկիլիպ, Սունկուրլու եւ աւելի անագորոյն խստութեամբ Նոզկատ:

Այս քաղաքներու հայոց բոլոր այրերը նախ եւ առաջ, եւ սպա կիներն ու աղջիկներն նետիոտն եւ իրարու կապուած, կացիներով զինուած թուրք խուժանին ուղեկցութեամբ տարուեցան քաղաքներէ մէկ քանի ժամ՝ նեոու ձորեր, եւ հոն ոչխարներու պէս մորթոտուեցան մինչեւ յղի կիներն ու ծծկեր անմեղ մանուկները:

Սունկուրլուցի հայ հազիւ տասներեքամեայ աղջնակ մը անձամբ պատմեց ինձի 1915 Օգոստոսի վերջերը նետուեալ սրբ-

¹ Եղայանըն մուր, աւանա խայիը կէթիւմէլ:

Աշխատասեր հայ կինը Ամասիոյ մէջ 1913ին:

La laborieuse femme Arménienne
à Amasia en 1913.

տանձիկ ողբերգութիւնը, որուն ականատես եղած էր ինքը, եւ հրաշքով միայն ողջ մնացած:

Նոյն թուականին Օգոստոսի կէսին Ընկիրիի նման եւ ասկէ եկած հրամանին վրայ, կը ձերբակալուին հայոց բոլոր այր մարդիկներն 12—80 տարեկանները եւ քաղաքէն դուրս հանուելով շարաշար կը սպաննուին անլուր տաջանքներով:

Կարգը կու գայ իգական սեռին. Օգոստոս 20ին 70է անելի կտորներով քաղաքէն դուրս կը հանեն մնացեալ բոլոր հայ կիներն, աղջիկներն ու փոքր տղայքը եւ կը բերեն 1¹/₂ ժամ՝ հեռու կամուրջի առջեւ գտնուած ձոր մը: Այս կտորերուն՝ կը հետեւի քաղաքէն թուրք խաժամուժ ամբոխ մը զինուած, եւ ճամբան անձնիրոք կը զատէ իր սպանդի ոչխարը կամ՝ զառը . . . :

Երբ կամուրջին ներքեւ կու գան, ոստիկաններն ու ոստիկան զինուորներն վայրագ խուժանին հետ միացած, կը յարձակին աս անտէր անպաշտպան խեղճ կիներուն, մայրերուն, հարս լուս կոյսերուն եւ մանուկներուն վրայ, եւ կը սկսին արինտուշտ նախճիրը:

Դարնան ծառերը ինչպէս կը յօտեն յատոցով, արինաճարաւ ամբոխը կացիններով, սակրերով, բահով ու ըրիչով յարձակելով թշուառ կիներու եւ երախաներու 400է անելի աս խուճին վրայ՝ կը սկսին շարշարանօք կտորտել եւ կտորտել ասոնց մարմիններուն դուրս մնացած բոլոր մասերը, քիթ, ականջ, ոտք, ձեռք, մատներ, ուտեր . . . : Մանուկները մայրերու աչքին առջեւ քարերու կը զարնեն «ալահ, ալահ» պոռալով . . . :

Շրջակայ սպառաժուտ ըլլորներն ու խոր անձաններն արձագանք կու տան աս անբախտ հայ մայրերու, կոյսերու եւ մանաւանդ մանուկներու աղիողորմ՝ ճիչերէն . . . , լեղասպտատ երախաներու «մայրիկ մայրիկ, հասիր աղաղակներէն»: Բայց անտարբեր անգութ խուճանը անողորմ կերպով կը շարունակէ արեան աս խնջոյքը, անկարեկիր իր շուրջը տեղի ունեցող եւ քարերն իսկ լեզուի հանող մարդկային մարմիններու յօշոտումներուն . . . :

Վերջապէս 4—5 ժամուան աս նախճիրէն եւ կողոպուտէն վերջ, վրայ կը հասնի գիշերը, որ իր սեւ պատանքով կու գայ ծածկել վայրի զազաններու նախանձն իսկ շարժող աս արեան քաղնիքի արհարալից տեսարանը:

Գիշերուան հետ հետզհետէ քաղաք կը դառնան իրենց կաս ու կողոպուտով թուրք խուժանը եւ ոստիկաններն ու ոստիկան գինւորները եւ ասոնց սրակաս թողածը կու գան լրացնել դիակներու սիրահար ըորենիներն, զայլերն, շնագայլերն եւ այլ գիշատիչները:

Գետնատարած նահատակներու մարմիններն բոլորովին մերկ կամ կիսամերկ փռուած ճորի գահաւանդներուն վրայ կը պատկերացրնեն անաւոր տեսարան մը, որ մարդկային ոչ մէկ միտք պիտի գորէր իր երեւակայութեանը մէջ մարմնատրել:

Գիշերուան խաւարին մէջ դեռ ընդհատ ընդհատ կը լսուին մերթ ծանր վերատրոններու հառաչանքներն եւ հոգեվարքներու խուլ կամ խժալուր հոնդիւններն . . . :

Կէս գիշերէն վերջ, խտացող աղջամուղջին հետ կը սկսի իջնալ զովարար ցող մը եւ անա նուագ վիրաւոր ընդարմացած աս տարաբախտ փոքրիկ աղջիկը, կազդուրուած գիշերուան զովարար եղեամով կը սթափի: Կիսակենդան իր մոլար ակնարկներով կը սկսի փնտռել իր մայրն ու երկու քոյրերն, որոնք իրարու քով ինկած էին ջարդուփշուր եղած ոսկորներով . . . : Ի զուր կը կանչէ մեղմի իւրաքանչիւրը իր անունով, բայց բնքէ անոնք ամէնքն ալ կը ննջէին յաւիտենական քնով:

Թշուառ աղջիկը կը զարհուրի, մինչեւ ոսկորներն կը սկսի դողալ, ակամայ կափկափելով իր ակոսները . . . : Մինչեւ առաւօտ չի համարձակիր շարժիլ կամ հեռանալ իր գտնուած տեղէն, իբր թէ անկենդան իր մօր եւ խոշտանգուած երկու չափահաս իր քոյրերուն արինաթաթաւ անշունչ մարմիններն չթողուին որ հէգ փոքրիկը լքէ եւ հեռանայ իրենցմէ:

Վերաբացուող արշալոյսին հետ՝ աս անաւոր նախճիրին մերձակայ կամուրջէն մէկ քանի քիւրտ հօտաղներ կ'անցնին. եւ հեռուն շարժուն դիակ մը տեսնելով՝ բնական հետաքրքրութենէ շարժեալ կը մօտենան հէգ աղջնակին ու զթալով կը տանին տուն եւ կը յանձնեն իրենց ճերմունի հօր: Սա ըլլալով «զրգլազ», (ասոնք ամէնքն ալ թրքատեաց աղանդաւորներ են եւ միշտ եղած են քրիստոնեաներու քարեկամ.) փրկելու մտօք՝ աղջիկը կը բերէ զաղտագողի կը յանձնէ Չանկըրի իր վաղեմի մէկ քարեկամին:

Այս կենդանի մարտիրոսունիսն մեր գտնուած քաղաքը ժամանելով էր, որ առաջին անգամ ըլլալով իրագեկ եղանք մեր շուրջը անծայն ու անշշուկ կատարուող սարսափելի սպանդին աներեւակայելի չափին ու կշռին: Այլեւս անհնար եղաւ մօտալուտ մահուան մղձաւանջով տանջուող մեր հոգիները հանդարտեցնել, զի չէ՞ որ ամէնքս ալ սպանդի առաջնորդուելու համար իր կարգին սպասող զենման ոչխարներ էինք . . . :

Այս դեռ մէկն է հազարաւոր դրուագներէն հայ ահաւոր այն մարտիրոսագրութեան, որով աղարտուեցաւ մարդկային պատմութիւնը, նսեմացաւ քրիստոնէութիւնը եւ սնանկացաւ քսաներորդ դարու եւրոպական համըսեալ քաղաքակրթութիւնը:

Մինչդեռ այս միջոցին 1915 Յուլիս—Օգոստոսին՝ ներքին զաւաններու մէջ տիրող հայկական համատարած արեան նախճիրը զիշեր ու ցերեկ կը շարունակուէր, առանց անմեղ արիւնին խանձի հոտն Պուլիս հասնելու, անդին՝ Էնկիւրիի հայոց կոտորածի գուժկանն, կեղորոնին մօտիկ ըլլալուն եւ շնորհի երկաթ. հայ անձնուէր պաշտօնեաներուն՝ շուտով Պուլիս հասաւ եւ յուզեց մայրաքաղաքին եւրոպացի թէ տեղացի քրիստոնեայ բոլոր ժողովուրդները: Մանաւանդ պատգական նուիրակը եւ անոր ազդեցութեամբ Աւստրո-Հունգարական ղեսպանատունը իրար անցան ու բողոք բարձին մտասաներորդ ժամուն . . . :

Չկրցաւ անտարբեր մնալ եւ գերման ղեսպանատունն եւս, եւ գոնէ երեւոյթներն փրկելու եւ ի հարկին սպազայ պատասխանատուութենէ գերծ մնալու կանխահոգ հեռատեսութեամբ՝ անսպարեց քննիչներ դրկել Էնկիւրի, ձեւական քննութեան մը համար . . . :

Սակայն կանխաւ ներքին գործոց նախարար եւ հայոց մեծ դահնապետ Թալաթ կանխեց գերման ղեսպանատունն եւ ինք անձամբ եկաւ մինչեւ Էնկիւրի:

Ամբողջ կուսակալութեան ձորերուն մէջ անթաղ մնացած եւ երկրտանի ու չորքոտանի զազաններէ յօշոտուած նահատակ 42.000 հայերու մարմիններն հաւաքել տալով՝ ամփոփել հրամայեց հաւաքական մեծ գերեզմաններու մէջ, կարծելով այսպէս անհետացնել իր եւ ընկերներուն աննախընթաց եղեռնագործութեանց անզաղտնապահ հետքերը . . . :

Բայց արդարութեան արեւն ի լոյս բերաւ զայն . . . :

Գերման դեսպանատան քննիչն եկաւ Լենկիւրի, եւ թուրք բարձր պաշտօնեաներու հետ տեսակցելէ, զանոնք հարցափորձելէ եւ ձեւական քննութիւն մը կատարելէն վերջ դարձաւ Պոլիս եւ գերման շարասիրտ դեսպան Վանկընհայմին յայտնեց թէ “հայոց վրայ տեղի ունեցած ջարդերու հետքն կրող ո՞ր եւ իցէ ապացոյցներու չէր պատահած եւ թէ եղած տարածայնութիւններն շարակամ՝ զրոյցներու միայն հետեւանք էին . . .”:

Իսկ ամէն կողմէ գերման դեսպանատուն եղած կծու ըողորներուն եւ քննադատութիւններուն կը պատասխանէր գերման դեսպան Վանկընհայմ՝ պաղարեամբ՝ թէ ինք իրաւունք չունի միջամբտելու Թուրքիոյ ներքին գործերուն եւ բռնաբարելու այսու Թուրքիոյ վեհապետական իրաւունքներն, թէ երոպական պետութիւններէն ո՞րն էր ան, որ պիտի անտարբեր մնար նմանօրինակ ներքին ապստամբական շարժումներու հանդէպ, եւ ձեռք չպիտի առնէր զսպողական միջոցներ . . . :

Ըստ գերման դեսպանին, հայութեան քնաջնջումին համար սարքուած համատարած անաւոր այս կոտորածներն զսպողական միջոցներ էին . . . եւ ոչ թէ մարդկային պտտմութեան ամենաարիւնտ էջերն իսկ սեւցնող անլուր եղեոնագործութիւններ . . . :

Թուրք խուժանէն սպաննուած նահատակ հայեր Էնկիւրիի կուսակալութեան մէջ:

Des martyrs Arméniens assassinés par la cavalerie Turque
dans la province d'Ankara.

^(destin) La fin tragique des ^{Amorades} (amis) de ^{l'exil} la déportation
d'Hyache

13.

Ա Յ Ա Շ Ի

Ա Ք Ս Ո Ր Ա Կ Ա Ն Ը Ն Կ Ե Ր Ն Ե Ր Ո Ւ

Ե Ղ Ե Ր Ա Կ Ա Ն Վ Ա Խ Ճ Ա Ն Ը

Մինչդեռ Էնկիւրիի ամբողջ կուսակալութեան գետերը ու փոսակները հայ անմեղ արեամբ կը ներկուէին, իսկ ձորերը հայ նահատակներու անթաղ մարմիններով կը լեցուէին, ութը ժամ հեռու Այաշի մէջ — փոքր գայմագամանիստ գիւղաքաղաք մը — մեր քարտական անբախտ ընկերներու վիճակը նուազ ողբերգական չէր:

Մեր 75ի չափ ընկերները Այաշ փոխադրելէ վերջ, արգելափակած էին քաղաքին հեռաւոր մէկ ծայրը կառուցուած «Սարը-Գըշլա» կոչուած հին զօրանոցի մը մէջ, որուն պատահաններուն ապակիները ջարդուփշուր եղած ըլլալով՝ հին տախտակներով լուսամտոններն փակուած էին:

Մէկ ամսուան ընթացքի մէջ, ինչպէս Չանկըրիէն՝ նոյնպէս եւ ասկէ 13 քախտաւորներ կրցած էին յաջողիլ դառնալու Պուլիս՝ շնորհիւ հօօր միջամտութիւններու եւ առատաբաշխ կաշառքի:

Սարը-Գըշլայի մեր քարտական ընկերներն եւս ջանք ու ճիգ չէին խնայեր փրկուելու համար իրենց ինկած թակարդէն: Ամէն ոք կը սկսի հեռագրով եւ խնդրագրերով դիմել ներքին զորոնց նախարարին եւ ազդեցիկ թուրք բարեկամներու եւ յանուն օսմ. Սահմանադրութեան արդարութիւն պահանջել...: Այս հեռագրերն ու խնդրագրերն խմբագրելու կարող օրէնագէտ եւ լեզուագէտ անձերէ մասնաւոր յանձնաժողով մը կը կազմեն եւ կ'ուզեն բանակցիլ կեդրոնի կառավարութեան հետ:

Ողբացեալ Յարութիւն Շարիկեան մեծ մասամբ ինք կը խմբագրէ այս հեռագրերն ու խնդրագրերն, եւ ապագայ սերունդներու գնանատման արժանի դիւցազնական համարձակութեամբ մը, բախտակից ու քանտակից կուսակցական իր ընկերներու հետ համախորհուրդ կը հեռագրէ Թալէաթի թէ «Իրենց փնտոածներն կուսակցականներն էին, արդ ի՞նչ իրաւունքով ոչ-կուսակցականներ բանտը կը պահուին անարդարօրէն . . . »:

Բայց բոլոր աս դիմումներն կը մնան անշուշտ անպատասխանի:

Հակառակ որ ասոնք ամէնքն ալ հայազգի ականաւոր եւ բեղմնաւոր մտաւորականներ էին, եւ յեղափոխական կեանքի մէջ երկարամեայ փորձառութեամբ հանրաձայնօթ վեթերաններ, սակայն դժբախտաբար ո՛չ որ ասոնցմէ՝ սպառնացող վերահաս վտանգին մեծութիւնը եւ վերլուծութիւնն ընելու ի վիճակի էր:

Ծրարին ծայրը դեռ նոր բացուած ահաւոր այս ողբերգութեան անգիտակիցներէն մէկն ալ ողբացեալ (Խաչատուր Մալումեան) Ակնունի էր: Որ չկարենալով ո՛ր եւ է մեկնութիւն տալ այս ընդհանուր ձերբակալութիւններուն եւ տիրող սարսափին, պարզապէս ապշած էր: Ակնունի անձնական հեռագիրներ կը յղէր ներքին գործոց նախարար Թալաթին եւ դատ ու դատաստան եւ արդարութիւն կը պահանջէր . . . :

Յաճախ Ակնունի իր շուրջը գտնուող ընկերներուն կ'ըսէ եղբր որ յետոյ վերապրողներ պատմեցին թէ «Ինչո՞ւ արդեօք Թալաթ Պէյ չի հանիր պատասխանել իմ՝ անձնական հեռագրերուս: Իթթիհատ-Իթիլաֆ թուրք երկու կուսակցութեանց, Պալքանեան պատերազմին՝ 1912—1913 Պոլսոյ մէջ ես էի որ Թալաթը տունս պահեցի եւ փրկեցի ամենաստոյգ մահուանէ, ինչո՞ւ կը մոռնայ իմ իրեն բրած քարիքս եւ զոնէ ինձի չի պատասխաներ»:

Այս համոզմամբ օրէ օր կը սպասէր Ակնունի իր փրկութեանը եւ Պոլիս վերադարձին:

Արդարեւ Իթթիհատի բոմիդէի արինկզակ ղեկավարները շատ լաւ խաղացած էին իրենց դերը, եւ այնքան լաւ յաջողած էին հայ յեղափոխական պետերու կոյր վստահութիւնը շահիլ՝ որ ասոնք պարզապէս մեծ առեղծուածի մը առջեւ գտան զիրենք,

չկարենալով ո՛ր եւ է մեկնութիւն տալ իրենց բանտարկութեան եւ արքորին . . . :

Իսկ այս աստիճան անվերապահ կոյր վտահութիւնն՝ աւանդ մէկ միլիոն անմեղ ժողովրդի անվերագտանելի թանկագին կեանքերն արժեց . . . :

Գաղափարի ազնիւ ընկերներ նկատած էին հասարակ ոճրագործներէ աւելի արժէք չունեցող Իթթիհատի թուրք Պետերը: Մինչ ասոնք իրենց յանդգնութեամբ միայն երկրին ղեկը յաջողած էին ձեռք ձգել՝ ոչ թէ հայրենիքի փրկութեանը համար, այլ իրենց անձնական փառասիրութեան եւ ընչաքաղցութեան յագուրդ տալու համար:

Այաշի արքորականները, մեծ մասամբ նիւթական կարօտութեամբ կ'անցընէին իրենց կեանքի վերջին օրերը:

Ասոնցմէ տարաբախտ Շահրիկեան տղու մը պէս լացած է այն օրը, երբ Պոլսէն 5 ոսկի կը ստանայ փոսթով: Յուզման շարժառիթը հարցնող իր ընկերներուն կ'ըսէ. «Աս դրամը ինձի ղրկողը Պոլիս ընակած տանս լուացարար յոյն թշուառ կիներն է, աս ինչ անձնութիւն, ո՞րքէ գտեր է աս գումարը, երբ ինք կարօտ էր օգնութեան: Խեղճ կիներ վիշտս մեղմացնել ուզած է. »:

Ո՛ր եւ իցէ մէկ ազգի պարծանք եղող մեր այս բոլոր մտաւորականները՝ իրենց կեանքին վերջին օրերը ո՛չ միայն կրեցին հոգեկան անպատմելի յուզումներ ու տառապանքներ, այլ եւ սպրեցան ֆիզիքական ծայր աստիճան թշուառութեան մէջ: Ասոնցմէ շատեր իրենց ճերմակեղէնները իրենք սկսան լուալ առ ի խնայողութիւն: Այս անձնագործ վեթերանները շուտով լբուեցան իրենց բախտին, որ երկար տարիներ իրենց կեանքին գնով բարձր բռնած էին յեղափոխութեան կարմիր դրօշը՝ յանուն փրկութեան բազմաչարչար հայրենիքի եւ արիւնաքամ հայ ժողովրդի:

Ազգային պաշտօնական կեդրոնի եկեղեցական եւ աշխարհական մարդիկը հազիւ երեսոյթները փրկելու չափ կը հետաքրքրուէին հայ մտաւորականներու այս անդրանիկ ձերբակալութեամբ եւ զգուշաւոր ընթացք բռնած էին առ ի խոհեմութիւն . . . :

Զանկրրի՛ արքորականներուս հազիւ ղրկուեցաւ պատրիարքարանէ անբաւարար հացագին մը մէկ քանի հարիւր ոսկիի չափ:

Երբ 150 հոգիի կէսէն աւելին նիւթական օժանդակութեան կարօտ էին: Որով մենք արտրականներս ներքին փոխառութեամբ եւ հանգանակութեամբ կը հոգայինք մեզմէ դէպի մահ առաջնորդուող ողբացեալ ընկերներու նամբու ծախքն ու հացազինն:

Վերջին անգամ՝ մեզմէ բաժնուող երիտասարդ 26 մտաւորականներու եւ ոչ իսկ հացազին մը կրցանք տալ, թող կառքի փոխադրութեան ծախքերը:

2^ե որ յախտենական չքմեղացումի բրածոյ բանածուը միշտ պատրաստ էր մեր պաշտօնական անձերու բերանը “Նղբայր ի՞նչ կրնանք ընել, բանակ չունինք, նաւատորմ՝ չունինք, խեղճ ազգ մըն ենք, մեր ձեռքէն ի՞նչ կուզայ...: Կարելին կ'ընենք միշտ, պէտք եղած դիմումները միշտ կ'ըլլան, բայց մտիկ ընող չկայ...”¹:

Մեր թշուառ ընկերներուն Այաշի գորանցը արգելափակումէն ամիս մը վերջ, հնչարկեան կուսակցութեան ականաւոր եւ անձնուէր պետը ողբացեալ Համբարձում՝ Պոյանեան (Մուրատ) շղթայակապ ոստիկանական խիստ հակողութեամբ կը փոխադրուէր Կեսարիա, ուր գինւորական ատեանի վճռով մահուան կը դատապարտուէր:

Ո՛րչափ անձնուէր եւ քաջարի հին յեղափոխական գործիչ՝ նոյնքան քարի եւ ազնիւ ընկեր մըն էր Մուրատ: Կարելի չէր ճանչնալ զինքն եւ չսիրել ու չհամակրիլ իր անձին, նոյն իսկ եթէ իր ամէն գաղափարներուն համամիտ ալ չ'ուզեր ըլլալ մէկը:

Հակառակ օսմ'. Սահմանադրութենէն վերջ կառավարութեան դէմ՝ դաւադրական ոչ մէկ արարքի մէջ գտնուելուն եւ պատերազմի միջոցին եւս վերապահ եւ սպասողական ընթացք մը բռնելուն, Կեսարիոյ պատերազմական ատեանը ամբաստանեց զինքն իբր ժողովուրդը ապստամբեցնող: Բանածու մը՝ որ հայութիւնը ընանջնջելու համար ստեղծուած ընդհանուր կարգախօսն եղած էր այլ եւս:

Հայ ժողովրդի փրկութեան անձնագործ այս առաքեալն ալ

¹ Մեր նիւթէն շշեղելու համար հոս զանց կ'ընենք տալ պատասխան աս վարկպարագի չքմեղացումին, վերապահելով զայն ի մօտոյ հրատարակելի մեր “Յիշատակներս” անուն գրքին, որ իրապէս ժամանակակից հայ կեանքն է:

բարձրացաւ մինչեւ բարձր կատարը հայ փշալից Գողգոթային, կախադանի վրայ քաւելով գաղափարապաշտ իր բազմատանջ կեանքի փրկաւէտ յանցանքը:

Այաշի արքայական ընկերներն եւս մեզ նման, յաճախ կրօնական շարականներ եւ հայրենասիրական երգեր կ'երգէին ղեկավարութեամբ ողբացեալ Մելքոն Կիւրճեանի (Հրանդ): Պահիկ մը ինքնախարէութեամբ փոխադրուելու համար հին բարի այն օրերուն, երբ դեռ ազատ էին եւ խանդավառած հայրենիքի փրկութեան ազատաշունչ գաղափարներով:

Սակայն Մուրատի հեռացմամբ ամենամատարներն իսկ տակաւ սկսած էին յոռետես դառնալ, երբ իրենցմէ 6 ընկերներ եւս հեռացուցին դէպի անծանօթ ճակատագիր եւ ասով ալ աւելի մտահոգ սկսան դառնալ մնացողները:

Մահաբոյր սեւ օր մը դուրս կը հրաւիրէին Այաշի գօրանոցէն Ակնունին, Ռուբէն Զարդարեանը, Խաժակը, Մինասեանը, Տորթ. Տաղաւարեանը եւ Յարութիւն Ճանկիւլեանը: Ասոնցմէ չորս առաջինը դաշնակցական ականաւոր մտաւորական գործիչներ էին. հինգերորդը՝ Տաղաւարեան, նախկին Տնչակեան եւ վերջերը ուսմկավար եռանդուն հանրային գործիչ մը. իսկ վեցերորդը՝ Ճանկիւլեան, Տնչակեան կուսակցութեան հին պետերէն եւ 1891ի Գումգաբուի անդրանիկ յեղափոխական դէպքին հերոսը:

Ասոնք՝ ուստիկանական ամենախիստ հսկողութեան ներքեւ եւ երկաթուղիով Գոնիայի ճամբով կը փոխադրուին դէպի Ատանա-Հալէպ, իբր թէ Տիգրանակերտի պատերազմական ատեանի առջեւ դատուելու համար:

Վեց արքայական ողբացեալ այս ընկերները, թէպէտ Ատանա ժամանելուն կ'ուզեն յարաբերութեան մտնել տեղացի ազգային պաշտօնական անձերու հետ, որոնց տարագրութիւնը դեռ սկսած չէր, սակայն նար չ'ըլլար: Ընդհակառակը տեղական կառավարութիւնը լսելով որ Զօհրապ եւ Վարդգէս ալ այս օրերուն Ատանա կը բերուին, իրարու չ'հաղիպեցնելու համար՝ կ'աճապարեն օր առաջ ճամբայ հանել դէպի Հալէպ:

Սակայն որովհետեւ 1915 Յուլիսին Ամանոս լեռան Այրանի փապուղիները դեռ բացուած չէին, եւ երկաթուղին մինչեւ Օս-

մանիյէ կը հասնէր, ուստի ոստիկանական կարգադրութեամբ՝ կառքի պատրաստութիւն տեսնելու համար մէկ օր Օսմանիյէի բանտը կը մնան: Իսկ Օսմանիյէ այն ատեն Ատանայէն Հալէպ երկարող զծի վերջին կայարանն էր. ու ասկէ անդին կառքով պէտք էր անպատճառ ճամբորդել մինչեւ Իսլահիյէ՝ անցնելով Հասան Պէյլիէն: Օսմանիյէ եւ Իսլահիյէ Ամանոս լեռներու արեւելեան եւ արեւմտեան երկաթուղիի կայարաններն էին 1915ի ամրան:

Այս օրերուն Օսմանիյէի մէջ կը գտնուէր քնիկ Սեքաստացի եւ Տոքթ. Նազարէթ Տաղաւարեանի ազգականներէն ծանօթ վաճառական մը, որ միանգամայն հանրածանօթ մեծ վաճառատան մը Ատանայի մասնաճիւղին տնօրէնն էր, եւ որ վաղուց Ատանա հաստատուած ըլլալով եւ Ատանայի կուսակալին հետ առեւտրական մօտիկ յարաբերութիւններ ունենալուն, աս վերջինը խորհուրդ կու տայ ըսելով որ «Աս օրերուն Ատանայի մէջ աչքի շերեւալու համար Օսմանիյէ գնա . . . »:

Այս օրերուն, երբ Տոքթ. Տաղաւարեան եւ իր հինգ ընկերները Օսմանիյէ կը հասնին ու բանտ կ'առաջնորդուին, աս վաճառականը կը փութայ ոստիկան զինորդներու հրամանատարին մօտ, եւ օգտուելով այս վերջնոյն հետ եւս ունեցած իր բարեկամութենէն, կը խնդրէ որ 6 բանտարկեալներն իրեն թոյլատրէ տուն տանիլ եւ հիւրասիրել: Կը ստանայ խնդրած թոյլտուութիւնը, պայմանաւ որ արքայականներու հետ տուն տանէր նաեւ ասոնց հսկող ոստիկանը:

Մինչ ոստիկանն վեց բանտարկեալներն տուն յանձնելէ եւ ստորագրութիւն առնելէ վերջ կը մեկնի շուկայ անձնական գործով, վաճառականը կը խոստանայ զիրենք փախցնել տալ եւ ազատել, կաշառելով ոստիկան զօրքերու հարիւրապետը:

Բայց Ակնունի եւ իր ընկերները կը մերժեն առարկելով՝ թէ չեն ուզեր որ իրենց պատճառով ուրիշներ վտանգուին, եւ երկրորդ յոյս կը յայտնեն՝ թէ որոշ օրս ԿՐԵՄԼԻՆԻ ՍՅՈՒՆԻՆԵՐԻ ՊԵՏԵՐՍԵՐԵՐԻ ՎԵՐԵՆԻՆԻՆԵՐԻ ԱՅԻՆԵՐԸ ՆԵՐՈՒՆԵՐԸ ՄԱՐՈՒՄԵՆ ԳՐԻՆԻՆԵՐԸ ԻՆՐ ՄԱՍՆԵՐՈՐԴՐ ԱՆԳԱԾ ԷՒՆ ԵՎ ՂԵՆ ԼԱՎԱՏԵՍ ԷՒՆ . . . :

Աս միջոցին ոստիկանը պարտասաճ դառնալով տուն, մասնաւոր սենեակի մը մէջ կ'երթայ կը ննջէ: Վաճառականը ծայրայեղ

յանդգնութեամբ ոստիկանին զբայանէն բանտարկեալներու պաշտօնագիրը զգուշութեամբ վերցնելով իրագեկ կ'ըլլան սա ահաւոր իրողութեան, թէ վեց բանտարկեալները ի սպանդ¹ կը տարուին՝ Տիգրանակերտի պատերազմական ատեանը հանելու ՊԵՏՐՈՍԿՈՎ . . . :

Բնականաբար շտիպանց կը յուզուին ամէնքն ալ: Ոչ ոք այլեւս կ'ուզէ պատրաստուած բազմախորտիկ ընթրիքը ուտել, ամէնքն ալ կը թաղուին խոր սուզի մէջ, զի ա՛լ կը զտնուէին մահուան հնձող մանգաղին ներքեւ: Աւելորդ էր բնականաբար այլեւս փրկութեան յոյս ունենալ: Պոլսոյ կառավարութիւնը վեցը կ'ամբաստանէր իբր թուրք կայսրութեան ինչ ինչ հողերը անջատելով օտար թշնամիներու յանձնելու համար ապստամբութիւն քարոզող յեղափոխականներ . . . :

Առաջին սարսափեցուցիչ ազդեցութիւնը փոքր ինչ մեղմանալէ վերջ, ողբացեալ Ակնունի հուսկ ուրեմն կ'արտայայտուի հետեւեալ բառերով. «*շտտ ծառոտտ տւառուտտ վրտտ, զի տի օր տտՊԵՏՐՈՍԿՈՎ ՊԵՏ ԳԵՐ ՄԵՋ ՄԵՋ ԳՏՆԵԼ, ԱՅԼ ՄԻԱՅՆ ՑԱՌՈՒՄ ԵՄ ՈՐ ԸՄ ՄԻՄԱՆԵՐԻՑ ԽԱՐՈՒՑԵԱՆԷ . . .*»:

Այս միջոցին ոստիկան զինուորներու հրամանատարէն եկած ստիպողական հրամանին վրայ, կրկին կը փոխադրուին բանտ իրենց վերահսկող ոստիկանին հետ, որուն զբայանն նախապէս կրկին փութացած էին սահեցնել մահաբոյր պաշտօնագիրը:

Յաջորդ օրը կատրով եւ ոստիկան հեծեալ 4 զինուորներով ճամբայ կը հանուին դէպի Հալէպ: Հոս 2 օր բանտը մնալէ վերջ, կրկին հեծեալ ոստիկան զինուորներու խիստ հսկողութեամբ ճամբայ կը հանուին Ռուֆայի վրայով իբր թէ դէպի Տիգրանակերտ:

Ռուֆայի եւ Տիգրանակերտի ճամբուն վրայ, Ռուֆայէն մէկ օրուան ճամբայ հեռու, յանկարծ շրջապատուելով Տիգրանակերտի ոճրագործ կուսակալին Տոբթ. Ռէշիտի ղրկած «*չէթէներէն*», տեղն ու տեղն կը սպաննուին անպատմելի շարչարանքներով: Այսպիսի եղերական հանգամանքներով վերջ կը տրուէր վեց հայ տաղան-

¹ Վաճառականը, որ ինձի պատմեց անձամբ այս բոլոր մանրամասնութիւնները, սոյն պաշտօնագրին պատճենն ալ ունէր. բայց 1918ի փախուսանքուս մէջ առ ի զգուշութիւն անյայտացուցի:

դաւոր մտաւորական եւ հանրային գործիչներուն բեղմաւոր կեանքին: Տարիներ երկար երգեցին, երագեցին եւ գործեցին հայրենիքի փրկութեանը համար, եւ բարէ ազատութեան ճիշտ սեմին վրայ, հեռացան գնացին անդարձ դէպի յաւիտենականութիւն:

Սակայն աւանդ, աւելի բախտաւոր չկրցան ըլլալ Այաշ մտացողները եւս:

Էնկիւրիի հայերու 1915 Օգոստոսի կէսին կատարուած անաւոր սպանդի միջոցին կուսակալի փոխանորդ Աթրֆի հրամանով Այաշի արքորականներէն մաս մը եւս կը փոխադրուին Այաշէն Էնկիւրիի բանտը, եւ սեւ օր մը 1200 հոգինոց Էնկիւրցի հայերու կարաւանի մը հետ՝ քաղաքէն 4—5 ժամ հեռու ձորի մը մէջ շարձարալից մահուամբ կը սպաննեն ամէնքն ալ:

Իսկ Այաշի մնացեալ արքորական մեր եղերաբախտ ընկերները եւս կը նահատակուին Այաշէն մէկ քանի ժամ հեռու «Գապլը Պէլի» կոչուած համբաւաւոր լեռան մէջ՝ հետեւեալ պարագաներու տակ:

Էնկիւրիի կուսակալի փոխանորդ արիւնոտւշտ Աթրֆի հրամանով Այաշի մնացեալ 27 արքորականները կը յանձնուին կրկտացի քոմիսէր Զէքիի: Այս ոստիկան զինուորներու ընկերակցութեամբ կը բերէ հայրենիքի քառութեան տարաբախտ այս նոխագները յիշեալ «Գապլը Պէլ» կոչուած տեղը եւ հրաման կու տայ հանգստանալու:

Բայց յանկարծ քոմիսէրը կրակի հրաման կու տայ, սակայն տասնապետ այաշցի Փաշիլ օղլու Բէֆիք կ'ըմբոստանայ եւ կրակել չ'ուզեր անմեղներու վրայ: Այն ատեն քոմիսէրը ձեռքի ատրճանակովը երկու անգամ անձամբ կրակ կ'ընէ մէկ քանիին գլխուն ուղղեալ: Ասոր վրայ վաշտապետ Հասան եւ Խուրշիտ չափուշ կը սկսին գնդակ արծակել անպաշտպան մեր ընկերներուն վրայ: Բայց գնդակահարութեամբ չկրնալով յագեցնել իրենց արեան ծարարը, սուիները հրացանին անցնելով կը յարձակին թշուառներուն վրայ եւ կը սկսին յօշոտել ասոնց մարմինները:

Սակայն տարաբախտ մեր տառապանքի ընկերներէն ոմանք, որոնց մարմինները անդամահատուած կամ բզիկ բզիկ եղած ըլլալով հանդերձ՝ դեռ չէին մեռած, աղիողորմ՝ ձայնով կ'աղաչեն

ոճրագործ ոստիկան գինւորներուն ըսելով «Աստուծոյ սիրոյն գնդակով սպաննեցէք որ ազատինք . . . »:

Այս ահաւոր սպանդին կը մասնակցին՝ շրջականերէն արշալոյսին հետ հոն հաւաքուած մօտակայ թուրք զիւղացիները՝ իրենց հետ բերած կացիներով, սակրերով (աւթըր), բրիչներով, քարերով եւ երկաթէ ձողերով:

Խուրշիտ չափուշ ինք Էնկիւրիի մէջ պարծանօք պատմած է այժմ՝ վերապրող հայ բժիշկի մը՝ այս բոլոր մանրամասնութիւնները, աւելցնելով թէ «բոք կոտորածը սկսանք, սպաննուողներուն աղիողորմ՝ ճիչերովը, վայնասուններովը ձորը եւ լեռը կը թնդար: Ես Տոքթ. Փաշայեանին աչքերը նախ փորեցի, ապա վիզը կտրեցի եւ ահաւասիկ անոր ոսկի շղթան ու ժամացոյցը . . .»: Դիւային ժպիտով մը այս ամէնը պատմելէ վերջ կը յայտնէ Խուրշիտ, թէ փառք կու տայ Ալլահին, որ բախտ ունենալով անծամը մասնակցելու «Ճիհատին», իրենց սուրբ մարգարէին «Ճէննէթին», այսինքն արքայութեան արժանացած է . . . :

Իսկ հրաշքով վերապրող ականատեսներ կը պատմեն, թէ Էնկիւրիի շրջակայ բոլոր թուրք զիւղացիները իրենց սպաննած գոհերուն «ոէտէնկոթները», «պոնժուոնները», «փարտըսիւնները», «ժաբէթները», կօշիկները հազած էին, անժխտելի ապացոյցը կրելով արեան ահաւոր խնջոյքի իրենց մասնակցութեան:

Խուրշիտ չափուշ հայ բժիշկին կը պատմէ նաեւ դիւային ներքին գոհունակութեամբ մը, թէ թուրք զիւղացիները անշունչ նահատակներու ծուէն ծուէն եղած մարմիններն իսկ՝ հրէշային զքօսանքի համար ժամերով կը խոշտանգէին, անդամահատելով անոնց անկենդան նշխարները: Մինչեւ որ զիշերուան խաւարը վրայ հասնելով, դուրս կու գան իրենց թագստոցէն այս անգամ՝ ալ դիակեր բորենիներ եւ այլ վայրի գազաններ, իրենց կարգին՝ ամբողջացնելու համար մարդ-գազաններու պակաս թողածը արեան համատարած այս սարսափելի նախճիրէն:

ՉԱՆԿԸՐԻԻ

ԱՔՍՈՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ

Մինչդեռ համատարած արևան թաթառ մը ամբողջ Փոքր Ասիոյ շէն քաղաքներն ու գիւղերն աւերակներու կոյտի մը կը վերածէր, եւ մահուան անողորմ մանգաղը՝ մէկ քանի ամսուան մէջ հարիւրհազարաւոր անմեղ կեանքեր կը հնծէր, լեցնելով նահատակներու լեռնակուտակ մարմիններով Հայաստանի սարերն ու ձորերը, մենք Չանկըրիի արքայականներս կ'ապրէինք մեր վերջին օրերուն մէջ եւ վերահաս մահուան մղձաւանջը կը լլկէր մեր միտքն ու հոգին, օրէ օր կամայ թէ ակամայ սպասելով մահուան մեր կարգին . . . :

Այս օրերուն Պոլսէն մեր ձեռքը հասած հայ լրագրերուն մէջ ապշելով կը կարդայինք Ազգ. Մամանադութեան 1915ի մայիսեան տարեդարձի առթիւ Ազգ. հիւանդանոցի պարտէզին մէջ սարքուած հանդէսներու, պարերու, խնջոյքներու եւ քաժականանոցի մասին . . . : Այս թերթերը ամիսներ վերջ միայն պատահաբար մեր ձեռքը կը հասնէին :

Պոլսոյ մէջ կը շարունակուէին¹ պատրիարքին նախագահութեամբ ըստ առաջնոյն դպրոցական ամսավերջի հանդէսները, Ուլիմպական խաղերն, Փուտ-պոլի մրցումներն, լողալու եւ հեծելանուի արշաւներն, ամառնային շոգենաւային ուխտաւորութիւններն դէպի Պոլսոյ նշանաւոր զբոսատեղիները : Դեռ ոչ ոք Պոլսոյ

¹ Եւ այս համոզուելու համար, քաւ է անգամ մը աչքէ անցնել 1915 Մայիս, Յունիս, Յուլիս եւ Օգոստոս ամիսներու Պոլսոյ հայ թերթերը :

մէջ լուր ունէր գաւառներու մէջ մեռնող ժողովուրդի մը հոգե-
վարքի անատր հոնդիւններէն . . . :

Պատրիարքարանք մէկ քանի հարիւր ոսկի ղրկելով Պուսէն
արտորած մտաւորականներուն իբր հացագին, կը կարծէր իր
պարտքը կատարած ըլլալ . . . :

Մինչ մենք Չանկըրիէն Պուլիս դարձող մեր բախտաւոր ըն-
կերներուն միջոցաւ տեղեկագրեր կը հասցնէինք Պատրիարքին,
հայութեան ընաջնջումի անազանգը հնչեցնելով: Այնու ամենայնի
ոչ որ կ'ըմբռնէր կացութեան ընդհանուր ծանրութիւնը, եւ կը
մնային հանդիսատեսի պաղարիւն դիրքին մէջ միշտ, յեղյեղելով
իբր ծամոց իրենց բերնին մէջ պատրաստ գտնուած քանածեն
«Ի՞նչ կրնանք ընել . . . »:

Մեր 56 ընկերներն Վարդապետի օրը Չանկըրիէն Էնկիւրի
փոխադրելէ վերջ ամէնքն ալ բանտ առաջնորդուած էին: Ասոնց-
մէ հինգ հոգին շնորհիւ ամերիկեան դեսպան Մօրկընթաուի¹ ան-
խոնջ եւ ազնիւ արտակարգ ջանքերուն, կրցած էին դառնալ Պո-
լիս. իսկ մնացեալք հասցէիս ուղղեալ հեռագրով նիւթական
օգնութիւն կը խնդրէին ինծմէ: Անմիջապէս ներքին փոխառու-
թեամբ 60 ոսկի հանգանակելով Էնկիւրիի Իբրանտեսան վաճա-
րատան միջոցաւ կ'ուղարկէինք մեր եղբրաբախտ ընկերներուն,
գրեթէ իւրաքանչիւրին մէկ ոսկի, որով պիտի հասնէին մինչեւ
Տէր-Զօր . . . : Զի իրենց հեռագրին մէջ յիշուած էր թէ 2 օր պայ-
մանաժամ տրուած է պատրաստուելով ճամբայ ելլելու համար
դէպի Զօր:

Գիտումնաւոր կերպով այս արտօնութիւնը տուած էին, որ
որչապի հնար է առատ դրամով ճամբայ ելլեն . . . աւարը աւելի
հարուստ դարձնելու համար իրենց հաշտոյն:

Սակայն փոխանակ Տէր-Զօր փոխադրելու մէկ ամիս քանտր
պահելէ վերջ, Օգոստոսի կէսին սկսած Էնկիւրիի հայոց սպանդին
հետ ասոնք ալ միացնելով բանտէն դէպի սպանդ առաջնորդուող
կարաւաններուն, չարչարալից մահուամբ կը նահատակուէին
Էնկիւրիի հայոց առաջին կարաւանին հետ:

¹ Սյո ջանքերուն մէջ ամենամեծ քաժին ունեցած է ի նորոյ Նիւեօրքի մէջ վախ-
ճաննալ ողբացեալ Եմաւնեան, Եմերիկեան Պուլոյ դեսպանատան իբրաւագէտ խոթ-
հրդական Թարգմանք:

Չանկըրիէն հեռացող 56 հոգինոց առաջին կարաւանէն ամիս մը վերջ էր, որ կը զուգադիպէր առաջին մեր կարաւանին վերեւ յիշուած նահատակութեանը, երկրորդ կարաւան մը եւս կը բաժնէին մեզմէ 26 հոգինոց:

Մինչդեռ առաջին հեռացող կարաւանին ժամանակ դեռ լատոնեա էինք եւ կը կարծէինք թէ կրնան թերեւս ողջ Տէր-Զօր հասնիլ, սակայն երկրորդ կարաւանին Չանկըրիէն մեկնած օրը՝ պարզապէս մեր ողբացեալ ընկերներուն կ'ուղեկցէինք իբր յուարկաւորներ . . . :

Ստիպուած էինք զսպել մեր արցունքը, որ կ'այրէր մեր սրտերը ու աչքերը: Գիտնալով հանդերձ որ դէպի մահ կ'առաջնորդէինք մեր ընկերները, կը զգուշանայինք արտայայտել մեր զգացումները, չչփոթելու համար յաւէտ ողբացեալ մեր ընկերները:

Ասոնց կ'ընկերանայինք մինչեւ կէս ժամ քաղաքէն հեռու մեր նախապէս քանտարկուած զօրանոցը, առանց իրարու հետ բառ մը փոխանակելու, զի յուզուած էինք ամէնքս ալ եւ փոխանակ իրար խաբելու . . . մեռելային լոռութեամբ կ'ուղեկցէինք դէպի գերեզման . . . : Եւ ի՞նչ երիտասարդներ . . . ամէնքն ալ 18—25 տարեկան գոլէժաւարտ կամ Պոլսոյ համալսարանի գանազան ճիւղերէն աւարտած կամ աւարտելու մօտ մտաւորական հայրենասէր կտրիճներ, մէկն միւսէն աւելի ազնիւ, անձնուէր, ազգասէր, յուսալից եւ հայութեան ապագայ փառքով խանդավառուած . . . : Այս մեր տառապանքի ծաղկահասակ կտրիճներն ճամբու կը դնէինք միայն 700 դահեկանով, որ մէկ օրուան ծախքերնին իսկ չէր . . . : Զի դեռ չէինք կրցած վճարել նախապէս կատարած 60 ոսկիի ներքին փոխառութիւնը:

Ասոնք ալ ուղեկցութեամբ ուտիկաններու եւ ուտիկան գինւորներու կը հասնէին Էնկիւրի եւ քանտ կ'առաջնորդուէին, ու մէկ քանի օր վերջ ասոնք ալ կը տարուէին ի սպանդ Էնկիւրիի երկրորդ կամ երրորդ կարաւաններուն հետ:

Միայն մէկ անձ — Արամ Անտոնեան — կ'ազատուէր հրաշիւք ասոնցմէ, ճամբան կառքէն իյնալով ոտքը կոտրելուն պատճառով ուղղակի հիւանդանոց փոխադրուելուն շնորհիւ:

Այս երկրորդ սպանող առաջնորդուող խումբին հետ Էնկիւրի կերթային նաեւ 6 բախտատու ընկերներ, որոնք հարուստ վաճառականներ ըլլալով մեծամեծ կաշառքներով յաջողած էին իրենց փրկութիւնը ձեռք բերել: Բայց ասոնք եւս հակառակ ներքին գործոց նախարարութեան Պոլիս դարձնելու բացայայտ հրամանին, Աթրֆ ուղղակի երկաթուղիով ճամբայ հանել տուած էր դէպի Հալէպ: Բարեբախտաբար արտակարգ նիւթական եւ բարոյական զոհողութեամբ՝ ասոնք Պոլսէն կրկին հրաման բերել տալով յաջողած էին Տարսնէն դառնալ Պոլիս, ճաշակելով արքայի ճամբու ամէն դառնութիւնները:

Այս մեր 26 տարաբախտ ընկերներուն Օգոստոսի սկիզբն հետանալէն վերջ, նոյն օրը իսկ Պոլսոյ մնացորդ արքայականներս, հրաւիրուելով կառավարական շէնքը, միութասարբֆը կրքեր մեզ պաշտօնապէս. «Չեզ համար ներքին գործոց նախարարութենէն ներման հրաման եկած է, եւ դուք եւս Պոլսէն զատ ձեր ուզած տեղերը կրնաք երթալ. ուստի զնացէք եւ թագաւորին համար աղօթեցէք . . . »:

Գլխիկոր եւ նկուն դուրս եկանք կառավարչին պաշտօնատունէն, եւ շուարած էինք, զի չէինք գիտեր թէ կառավարական այս կարգադրութեամբ փրկուած էինք թէ կորսուած, մանաւանդ որ ամէն կողմ՝ արիւն կը վազէր, մի՞թէ հնար էր ճամբորդել: Միայն միփթարութիւննիս այս էր, որ մեր մեկնող ընկերներուն նման մահը ոչ թէ օրուան հարցն էր, այլ օրակարգի խնդիր մտալով հանդերձ, դեռ ժամանակ կը տրուէր մեզ մեր փրկութեան վրայ մտածելու . . .:

Հակառակ անոր, որ մեր կամքին ձգուած էր Չանկըրի մտալու կամ Պոլսէն զատ մեր յարմար դատած գաւառական քաղաք մը երթալու պարագան, սակայն յուզումով կը տեսնէինք, որ մեզ Պոլսէն ընկերացող Սելանիկցի ոստիկանապետն ու ոստիկաններն կը ստիպէին մեզ, որ մենք ամէնքս ալ պատրաստուինք անպատճառ 2 օրուան մէջ մեկնելու Չանկըրիէն:

Միս կողմէն մեզ խուճապի մատնող մէկ պարագան ալ սա էր, որ մեր ընկերներէն 5 հոգի, եւ ասոնց մէջ ըլլալով ողբացեալ Դանիէլ Վարուժան եւ Տորթ. Չիլինկիրեան (Սեւակ) կառավարական հրամանով բռնադատուած էին անմիջապէս մեկնելու Էն-

կիրթի ճամբով Այաշ: Այս դժբախտ հանգամանքն ալ մեզ կը տագնապեցնէր, որովհետեւ ալ հասկցած էինք թէ Այաշ դրկել ինչ բսել էր . . . :

Հակառակ մեզ հասնող կոտորածներու արիւնոտ շշուկներուն, ուզելով օգտուիլ կառավարական մեզ շնորհուած թոյտուութենէն, ես ալ միասին ըլլալով 11 ընկերներ պատրաստուած էինք մեկնիլ Չանկըրիէն դէպի Զմիւռնիա: Բայց մեզ միակ մտատանջութիւն առթող պարագան Էնկիրիէն մեր անցքն էր: Զի դժբախտաբար ուրիշ ճամբայ չկար, եւ երկաթուղին հասնելու համար անհրաժեշտ էր Էնկիրի իջնալ: Իսկ մենք «ծովը ինկնողը օձին կը փաթթուի», արեւելեան առածին ըսածին համաձայն, կ'ուզէինք օգտուիլ ընդ հսկողութեամբ Այաշ տարուող մեր 5 ընկերներուն ուղեկցող ոստիկան եւ ոստիկան զինւորներու պաշտպանութենէն . . . :

Սակայն մեր 5 ընկերներն թախանձագին կը խնդրէին, որ միջոց մը զոնտի գիրենք փրկելու համար Էնկիրիի ճամբով Այաշ փոխադրելու պետական կարգադրութենէն:

Ուզելով առ այս փրկութեան վերջին փորձ մը ես ընել, մահաւանդ որ ժամանակ ալ չկար կորսնցնելու, ուստի ողբացեալ Տիրան Քէլէկեանի հետ միասին անձամբ նոյն օրը այցելեցի Չանկըրիի միւթասարքի փոխանորդին: Սա Գասթէմունիի կուսակալութեան կեդրոնի գաւառին ոստիկան զինւորներու հրամանատարն էր, որ առժամապէս եկած էր իբր փոխանորդ մինչեւ նոր կառավարչին ժամանուովը: Իսկ նախորդ կառավարիչ Ասաֆ, ինչպէս կանխաւ յիշեցի, չուզելով ապագային ենթարկուիլ ծանր պատասխանատուութեան, դարձած էր Պուլիս, շարունակելու համար իր փաստաբանական արհեստը: Զի չէր ուզեր Ատանայի եղևոնի ատեն իր զլխուն եկած աղէտները կրկնել տալ, ու ինչպէս ինք կ'ըսէր՝ «Օր մը Պուլիս նստող իսկական պատասխանատուները կը փախչին եւ մենք ոտքի տակ կ'երթանք . . . », սս մտածումով աճապարած էր դառնալ Պուլիս:

Չանկըրիի փոխ-կառավարիչը՝ որ ցեղով Չէրքէզ էր եւ ողջամիտ ու ազնիւ մարդ մը, սիրով ընդունեց երկուքս եւ տեղեկութիւններ ուզեց արտօրելոցս այժմու վիճակի մասին: Օգտուելով մեզ ցոյց տրուած բարեացակամութենէն խորհուրդ հարցուցի

իրեն՝ թէ արդեօք յարմար կը գտնէր ինք, որ օգտուելով մեզ շնորհուած կառավարական քացառիկ թոյլտուութենէն՝ մեկնէի Արմաշ եւ հոն սպասէի մինչեւ պատերազմին վախճանը, եւ թէ կը հաճէր իմ սպանով ճամբորդութեան համար պետական սպասովիչ դիրութիւններ տալ եւ ոստիկան զինուորներ ինձի ընկերացընել մինչեւ Էնկիւրի:

Բառ առ բառ ինձ կը պատասխանէր հետեւեալը. «Ես Ձեզ խորհուրդ չեմ՝ տար Մուրախաս Էֆէնտի որ Արմաշ երթաք, զի տեսնենք Արմաշու վանքին մէջ քար քարի վրայ մնաց...»: Ապա խորհուրդ հարցուցի թէ «Արդեօք յարմար կը դատէր իմ Գասթէմունի մեկնիլը», քանի որ այս անգամ դէպի արեւմուտք Էնկիւրի երթալու տեղ, դէպի արեւելք Գասթէմունի կ'ուզէի երթալ, ուր դեռ արեան փոթորիկը հասած չէր: Պատասխանեց. —

«Դուք հոն ժամանակաւ առաջնորդութիւն ըրած էք. խոհեմութիւն չէ՞ որ հոն երթաք. զի թէ՛ Ձեր եւ թէ՛ հոն գտնուող հայոց խաղաղութիւնը կրնաք խանգարել... Ձեզ խորհուրդ կու տամ՝ ո՛ր որ էք՝ հոն մնացէք... կը ցաւիմ՝ որ ասկէ աւելի քացատրութիւն չեմ՝ կրնար տալ... դուք խելացի մարդիկ էք, իմ՝ քիչէս շատ հասկցէք...»: Իսկ երբ կը խնդրէինք որ գտնէ մեր 5 ընկերներուն անմիջական մեկնումը յետաձգել տար, մինչեւ որ կարելի ըլլար Այաշ տեղափոխելու հրամանը փոխել տալ, պատասխանեց.

«Ես չեմ՝ կրնար չգործադրել Պոլսէն եկած հրաման մը, սակայն վստահ եղէք եւ շԽԱՎՈՒՆՅՈՒՄ ՎՐԵՑ ԿՆՏՐՈՒՄ, որ ամէն կարգադրութիւն ըրած եմ, որպէս զի սպանով Էնկիւրի հասնին այս Ձեր 5 ընկերները»:

Պաշտօնական բերնէ ելած այս ծանրակշիռ բառերուն իսկական արժէքը խորասպէս ըմբռնած՝ կը մեկնէինք փոխ կառավարչին մօտէն, առաւել քան երբեք մեզ ամէնքս գտնելով անդնդախոր գահավէժին եզերքը... եւ ամէն վայրկեան մահուան ճիրաններուն մէջ բզկտուելու անմիջական հաւանականութեան մը առջեւ...:

Նոյն զիշերն իսկ բնակած այգիս այցելութեան կու գար թուրք մը, որուն յաճախ բժիշկ, ձրի դեղ ու դարման դրկել տուած էի, եւ իր այգիին մէջ եւս հին աղբիւր մը նորոգել տուած էի անձնա-

կան ծախքով, ու ասով իր երախտագիտութիւնն շահած էի, նեղ օրերու հեռատես ակնկալութեամբ . . . : Այգիին մէկ անկիւնը առանձնանալէ վերջ, ինձի կ'ըսէր խոստովանաբար. «Լսեցի որ Էնկիւրիի նամբով օր մը վերջ Զմիւռնիա երթալու պատրաստութիւն կը տեսնէք. եկայ խորհուրդ տալու որ չերթաք Էնկիւրի . . . , ես Չեզմէ շատ բարիք տեսայ . . . եկայ աղաչելու որ զլուխնիդ չփտանգէք . . . » : Ասոր պատճառները իմանալու համար ըրած պնդումներուս վրայ կ'ըսէր. «Էնկիւրիի կուսակալութեան մէջ արիւն կը վազէ, ո՞ր պիտի կրնաք երթալ . . . ասկէ աւելին չեմ կրնար ըսել : Իմ՝ զուակս ուտիկան զինուորներու տասնապետ է, եթէ տղուս Էնկիւրի տեսածները ու ինձի պատմածները Չեզի ըսեմ՝, կը խելագարիք պարզապէս . . . , ես այսչափ կ'ըսեմ՝, ի սէր Աստուծոյ . . . մի՛ երթաք . . . » :

Ակներու էր թէ Չանկըրիէն այս օրերուն հեռանալու ո՞ր եւ է փորձ յիմարութիւն էր մեր լսածներուն համահայն . . . : Զի մահուան անողոք ուրուականը ափ առած էր նաև մեր դուռները, արիւնի եւ արցունքի օրեր էին, սարսափը տիրած էր ամէն կողմ՝, տեղէն շարժելու ժամանակ չէր : Ուտի անապարեցի յաջորդ օրը երեքշաբթի մեր ընկերներու յաճախած եւ ամսյացած գետափի սրճարանը երթալ եւ համոզել մեր ընկերները, որ չմեկնին Չանկըրիէն : Սակայն մեր 11 ուղեկից ընկերներուն մէջ եղան յամառներ, որոնք ամէն գնով մեկնիլ կ'ուզէին . . . : Ասոնց կառապաններուն ալ լիառատ դրամական պարգև տալով համոզեցի, որ յաջորդ առտուն չփութան զալ որոշեալ տեղը, որով ինքնին անկարող կ'ըլլային մեր յամառ ընկերներն մեկնելու . . . :

Մի, յաւէտ անմոռանալի 1915 Օգոստոս 6ի հինգշաբթի ան սեւ օրուան լուսնշաղին էր, որ Չանկըրիի մնացորդ արտրական 18 ընկերներ կը հաւաքուէինք գետափի սրճարանի կամուրջին մօտ սպասող երկու կառքերուն առջև : Այս ան կամուրջն էր, ուրկէ Չանկըրիէն Էնկիւրի մեկնողներն անպատճառ պէտք է անցնէին, զի «շօսէն», ասկէ կ'երկարէր Գալայճըքի վրայով դէպի Էնկիւրի :

Չափազանց յուզուած էինք ամէնքս ալ, արիւն կը վազէր մեր սրտերէն, եւ հակառակ մեր ջանքերուն անկարող էինք զսպելու

մեր արցունքներն: Մահուան սարսուռ մը կը պարուրէր մեզ, կը տանջէր մեր միտքն, կը լլկէր մեր արդէն տառապահիւծ հոգիները. քանի կը տեսնէինք ողբն ու կոծն մեր յաւէտ ողբացեալ ընկերներուն Վարուժանի, Սեւակի, Օննիկ Մաղազաճեանի եւ Չընկերներուն . . . :

Ո՛չ մէկ ատեն հանդիպած էի այսքան կենդանի ընազդի... կ'ըսէին մեզի՝ «Մնաք բարով . . . մենք մեռնելու կ'երթանք, հայրսուրբներ աղօթեցէք մեզի համար . . . »: Եւ երբ տարաբախտ Վարուժան եւ Սեւակ դառնալով կ'ըսէին մեզի թէ «Մեր որբերուն տէր եղէք եւ . . . » եւ երբ Վարուժան ի մասնաւորի կ'ըսէր թէ «Նոր զաւակ մը ունեցած եմ, թող անունը Վարուժան դնեն . . . » ա՛յ մեր ամէնքին յուզումը չափ ու սահման չունէր եւ մեր միտքերը չէին գործեր, որ մխիթարութեան երկու խօսք ըսէինք եղկելիներուն . . . :

Օ՛հ չեմ յիշեր իմ կեանքին մէջ՝ հրաժեշտի այսքան սրտաշարժ եւ աղէխորով քաժանում մը . . . : Մեր կսկիծը ու վիշտը անով աւելի անմխիթար էր, որ ամէնքնիս ալ գիտէինք թէ մեր սիրելի ընկերները դէպի վերահաս մահ յուղարկ կը ձգէինք . . . եւ աւա՛ղ անգօր էինք զանոնք փրկելու մահուան անողոք ճիրաններէն . . . :

Մեր միւս ընկերներու կառքերէն մէկը կու գար եւ երկուքը կը յամենային խորհրդատու կերպով . . . , որով եւ անպայման մեկնելու յամառող մեր ընկերները ակամայ կը մնային Չանկըրի՝ կառքերուն չգալուն պատճառով . . . :

Անգամ մըն ալ կ'ողջագուրուէինք մեր ողբացեալ հինգ ընկերներուն հետ, ու երկու կառքերը ընդ հսկողութեամբ սեւանիկցի մէկ ոստիկանի եւ մէկ ոստիկան զինուորի՝ հուսկ ուրեմն կը հեռանային մեր տեսողութենէն: Լուսնշաղին դեռ փարատել չկրցած մթութեան մէջէն՝ մինչ մեր ակնարկներն դեռ չէին քաժնուեր իրարմէ, զի մեր ամէնքին հոգիներն կը վկայէին, թէ վերջին անգամ էր որ կը խաչածեւէին մեր ակնարկներն . . . :

Ընկճուած եւ մտքով եւ հոգիով եւ մարմնով, արցունքը մեր աչքերուն մէջ եւ արիւնը մեր սրտերուն մէջ ստտած՝ կը դառնայինք մեր տուները, անճնատուր չարագուշակ երկունքի մը, եւ ժամէ ժամ՝ ընազդօրէն սպասելով գուժկան լուրերու . . . :

Անկարող տողալու այլևս շարունակական այս տնաւեր սուգերուն, յագիւ այգի յասած, ուժասպառ եւ հիւանդ կ'իյնայի անկողին, աչքս յառած այգիի մեծ դրան . . . :

Յաջորդ օրը 1915 Օգոստոս 13ի կէս օրին այցելութեան կու գային ինձ, վերապրող Յովհանն¹ վարդապետ եւ ողբացեալ Տիրան Բէլէկեան. եւ մահճիս հանդիպակաց բազմոցի վրայ նստելով ոչինչ կ'ուզէին խօսիլ: Սակայն իրենց տժգոյն եւ թախճոտ կերպարանքն արդէն կը մատնէր իրենց ներքին մահաբոյր փոթորիկը, եւ վերջապէս անհամբեր շարժառիթը ժամ առաջ իմանալու բնական հետաքրքրութեամբ, հագիւ լոռութիւնը խզած եւ հարց ուղղած, ահա ոռւմբի մը նման կը պայթէր իրենց բերնէն սկամայ թոսձ սա ըստերը, «Աստուած Չեզի օրեր տայ . . . »:

Մի մեր սուգը անքաւ էր եւ անբացատրելի, չէինք զիտեր ո՞ր մէկ սուգին վրայ ողբանք. նահատակուողներուն, որ արդէն մահուան տուին իրենց անխուսափելի բաժինը, թէ՞ մեր վրայ ողբանք, որ մահուան կարգին կը սպասէինք, առանց գտնելու փրկութեան ճամբայ մը:

Ահա մանրամասնութիւնը արատր այս եղեռնին:

Չանկըրիի Իթթիհատի քլիւպի անդամներն ալ վաղուց կ'ուզէին մասնակից ըլլալ ճիհատին եւ արժանանալ իսլամաց մարգարէին վարձատրութեան: Ուստի օգտուելով Տոքթ. Չիլինկիբեանի եւ Վարուժանի ու երեք ընկերներուն Էնկիւրի փոխադրուելէն, կանխաւ վեց ժամ հետո թիւնա կոչուած տեղը Հալօ անունով քիւրտ ոճրագործ մը, մէկ քանի ընկերներով կը դրկին որ սպասեն մեր ողբացեալ ընկերներուն անցքին:

Հինգշաբթի Օգոստոս 12, երբ Չանկըրիէն կը մեկնէին մեր ընկերները, տեղոյն Իթթիհատի քոմիդէի պատասխանատու բարտուղար Յօնուս կը հեռաձայնէ մեր ընկերներուն մեկնումը Չանկըրի-Գալայճըք ճամբուն վրայ գտնուող ոստիկանական պահականոցները: Դարձեալ յաջորդ օրը ուրբաթ, կը հեռաձայնէ թիւնայի ոստիկանական պահականոցը հարցնելով թէ «արդէն եկողները սպաննուած են . . . »: Բայց ուրբաթ ըլլալուն՝ ոստիկան գինուորները պահականոցէն քիչ հետո ծառի մը ն երբեւ կէրու-

¹ Այժմ կարգաթող.

խումի մէջ կ'ըլլան եւ պահականոցը կը գտնուի միայն հայ բանուոր մը, որ պահականոցի պատերը կրածեփելով զբաղած է եղեր նոյն պահուն. եւ հեռաձայնին հաղորդած այս ոճրապարտ բառերը կ'իմանայ . . . :

Երբ մեր 5 ընկերներն երկու կառքով կը հասնին Թիւնայի զատիվերը, ուր կը սկսի Գալայճըքի սարաւանդը, դեռ չբարձրացած զատիվերը, դարան սպասող 4 քիւրտերը կու գան դիմաւորել մեր 5 ընկերները:

Չորս քիւրտերը երբ յառաջանալով կու գան կեցնել առաջին կառքին ձիերը, ոստիկան զինուորը կը հրամայէ որ ոճրագործները ազատ ձգեն ձիերը՝ ապառնալով կրակել: Սակայն կառքերուն ընկերացող Սելանիկցի երիտասարդ ոստիկանը կը հրամայէ ոստիկան զինուորին որ ընդդիմութիւն չընէ . . . :

Չի կանխաւ՝ որչափ որ առ այս գաղտնօրէն հրահանգուած էր ոստիկանն, սակայն ոստիկան զինուորին չէին ուզած գործուելիք ոճիրին իրազեկ ընել, վախնալով որ անգիտակից անգաղտնապահութեամբ մը, կրնայ տգէտ ոստիկան զինուորը վիժեցնել արեանն աւ խրախնանքը . . . :

Ոստիկանին եւ ոստիկան զինուորին կրաւորական համակերպութեանը վրայ, քիւրտ Հալօ կը հրամայէ երկու կառքերուն մէջ գտնուողներուն որ անձնատուր ըլլալով կառքերէն վար իջնան:

Հազիւ կառքերէն վար իջած, Տոքթ. Չիլինկիրեան կը խնդրէ Թախանձագին այս 4 քիւրտերէն, որ խնայեն իրենց կեանքին, եւ ինք կը խոստանայ իր ընկերներուն հետ տալ իրենց ամբողջ հարստութիւնը եւ գոյքերը:

Բայց ոճրագործներն իբր պատասխան, մեր 5 ողբացեալ ընկերները, հակառակ ասոնց աղիողորմ՝ պաղատանքներուն, կ'իջեցնեն մերձակայ ձորը՝ առուակի եզերքին, եւ զոհերուն զգեստները անմիաս պահելու համար նախ կը մերկացնեն: Ապա դաշոյնները քաշած կը յարձակին իրենց անգէն եւ անպաշտպան զոհերուն վրայ, եւ անխնայ կը սկսին ծակծկել եւ բզկտել դաշոյններով տարաբախտ մեր ընկերներուն մարմինները, եւ դանակով անդամահատել ասոնց ոտքերն ու բազուկներն եւ այլ զգայարանքները . . . : Ասոնցմէ միայն Վարուժան անձնապաշտպանութեան

կը դիմէ, եւ իբր պատիժ ոճրագործներն դանակով դուրս թափելէ վերջ փորոտիքը, կը փորեն նաեւ հայրենասէր քանաստեղծին աչքերը . . . :

Ապա գողօնը քաժնելով իրենց մէջ եւ Տոբթ. Չիլինկիրեանի ու Օննիկ Մաղազաճեանի զգեստներուն երիզներուն մէջ կարուած աւելի քան 450 օսմ՝ հնչուն ոսկին եւս առնելէ վերջ, քաժին կը հանեն նաեւ ոստիկանին ու ոստիկան գինւորին: Կառքերու մէջ գտնուած ընոները եւս իրենց մէջ քաժնելէ վերջ, երկու թուրք կառապաններուն կը հրամայեն, որ առանց ճամբանին շարունակելու անմիջապէս դառնան Չանկըրի:

Թուրք կառապանները կը դառնան գլխիկոր Չանկըրի, եւ մէկը որ հազի քանամեայ թուրք երիտասարդ մըն էր եւ քաղնեպանի մը գաւակ, պատմեց ինծի այս բոլորը մանրամասնութեամբ ու արցունքով, աւելցնելով «Ասանկ արհեստը գետնին տակն անցնի, ինծի պէտք չէ ասանկ շահը . . . ես կառքս եւ ձիերս այսօր վաղը պիտի ծախեմ՝ ու հեռանամ՝ այս քաղաքէն . . . »:

Աս թուրք կառապան երիտասարդին վրայ շափազանց խոր ազդած էին ոճրին գործուած միջոցին տեղի ունեցած անլուր չարաչարալից անգթութիւնները . . . պատմած ատենը նա կու լար: Միանգամայն պնդելով՝ որ եթէ Սելանիկցի ոստիկանը գինւորին արգելք եղած չըլլար, կարելի էր դիրսու դիմադրել եւ առջևը առնել ասքան անգութ ոճրի մը, եւ փրկել թշուառ 5 զոհերը . . . :

Ուրբաթ կէս օրին հազի երկու կառքերը պարսպ վերադարձած՝ ոճրին տարածայնութիւնը արդէն սարսափեցուցած էր մնացորդ աքտրականներուս հետ, նաեւ Չանկըրիի յիսուն տնուր հայութիւնը:

Մեր ողբացեալ հինգ ընկերները ողջամբ Էնկիւրի հասցնելու համար իր զաւակներուն վրայ երդում՝ ընող փոխ կառավարիչ եւ Գասթէմունիի կուսակալութեան ոստիկան գինւորներու հրամանատարը, ձի նստելով կ'անապարէր Թիւնա՝ մէկ քանի հարցաքննիչ դատաւորներով եւ ոստիկաններով ոճրին վայրը:

Հոն կը գտնեն հինգ թշուառ զոհերը անճանաչելի վիճակի մէջ՝ ջուրի մէջ նետուած . . . : Ասոնց մարմինները թաղել տալէ եւ ոճրագործները ձեռք անցնելէ վերջ, ոստիկանին ու ոստիկան

զինւորին հետ Էնկիւրի քանտը կը նետուէին պատերազմական
ատեանի առջեւ դատուելու համար: Դատարանին մէջ 4 քիւր-
տերը բացայայտ կերպով յայտարարեցին թէ իրենք զործած են
Չանկըրիի Իթթիհատի բովիտէի հրամանով եւ յանձնարարու-
թեամբ... հետեւապէս իրենց հետ անոնք ալ հարկ էր դատա-
րան քաշել...:

Աս ոճրագործներուն պետք քիւրտ Հալօ, որուն հիւանդ աղջի-
կը ստոյգ մահուանէ փրկած էր Տոբթ. Չիլինկիրեան, այս դէպքէն
ամիս մը առաջ օր մը կ'ըսէ ողբացեալ Սեւակին, «Ծս քեզ կը
մեղքնամ', ձեր զլիտն փորձանք պիտի գայ եւ ոչ որ ձեզմէ չպիտի
կրնայ ազատիլ. եկուր իսլամ' եղիր, աղջիկս ալ քեզ տամ' եւ երի-
տասարդ կեանքդ փրկէ...»: Ապա թէ ոչ՝ եթէ այս առաջարկս
մերժես, արդէն քեզ մեղցնել կ'ուզեն, ան ատեն ես անձամբ պիտի
կտոր կտոր ընեմ' քեզ...»:

Անս բացայտ ապացոյց մը եւս ոճիրին կանխաւ պատրաս-
տուած ըլլալուն:

Տարաբախտ Սեւակ պատմած էր ի կենդանութեան խոստո-
վանաբար մէկ քանի մտերիմ' անձերու, եւ առ ի զգուշութիւն
այգիէն եւս քաղաք փոխադրած էր իր քնակութիւնը այս սպառնա-
լիքէն վերջ:

Այսպէս անճիտուող ազգը՝ կը կորսնցնէր աւանդ տաղանդա-
ւոր երկու գրագէտներ ու քանաստեղծներ, եւ վաղուան հայ վերա-
ծնունդին կարող երկու առաքեալներ, ինչպէս եւ անչափահաս
զուակներու տէր հինգ որդեւէր հայրեր...:

Բայց դժբախտաբար ժամանակ չունէինք երկար սզալու...
զի օր նոր, նախնիք նոր, օր նոր, արեան հեղեղներ նոր...: Մինչ
մահուան ուրուականը տակաւ կը մօտենար մեզի, եւ արդէն Հայ-
աստանի եւ Փոքր Ասիոյ բոլոր քաղաքները ու գիւղերը շրջելէ վերջ,
հուսկ ուրեմն չստած էր եւ մեզի եւ կը սպասէր վեց ժամ՝ հեռուն
Թիւնայի առջեւ...:

La déportation et l'assassinat de Zohrab et Tarké

15.

ԶՕՅՐԱՊԻ ԵՒ ՎԱՐԴԳԷՍԻ

ԱՔՍՈՐՆ ԵՒ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ¹

Այն սեւ օրերուն, երբ 1915 Օգոստոսին Հայաստանի եւ Փոքր Ասիոյ բոլոր հայութիւնը՝ «տեղահան», կամ «աքորի», անուան տակ՝ ի սպանող կ'առաջնորդուէին, անխնայ կոտորելով եւ մահուկն եւ ծերրը, եւ կոյսն եւ հարսներն ու մամիկները. երբ արդէն Այաշի ու Չանկըրիի աքորելոց եւս հաշիւն մաքրուած էր, եւ միայն հազիւ մօտ 18—20 մասցորդ անձեր կը սպասէինք Չանկըրիի մէջ մեր սեւ ըսխտին: Պոլսոյ մէջ այս միջոցին ձերբակալուած էին նաեւ Օսմ. խորհրդարանի անդամ Զօհրապն եւ Վարդգէսն, եւ առանց ըսնտը երկար ձգելու, անմիջապէս ճամբայ հանած էին երկաթուղիով դէպի Տիգրանակերտ, հոն տեղւոյն պատերազմական ատենանին առջեւ իբր թէ դատուելու համար: Իսկ մենք արդէն քանիցս դժբախտութիւնն ունեցանք յիշելու՝ թէ ի՞նչ մասնատր նշանակութիւն ունէր Տիգրանակերտի պատերազմական ատենանին՝ աքորական հայ ղրկելը . . . :

Այս օրերուն նաեւ կը զուգադիպէր Այաշէն Ակնունիի եւ հինգ ընկերներուն նոյն «նպատակով» . . . աքոր ղրկուիլն դէպի Տիգրանակերտ:

Օսմ. պառլամենտի մէջ յանուն ազգային շահուց միշտ պայ-

¹ Տարաքախտ Զօհրապի եւ Վարդգէսի սպանութեան վերջին մանրամասնութիւնները (էջ 155-156) քաղած ըլլալով թէ ականատեսներու թուրք թերթերու մէջ ըրած հրատարակութիւններէն՝ վերապահութեամբ հոս կ'արժանազրննք:

Ռեզ. ՂԱԿԻ ԿԵՐՊՈՎ մեզ ծանօթ շեղած մարտիրոսազրութեան այս պատմական յուզիչ դրուագը ուզեցինք յիշել. այս երկու նշանատր անձերու նահատակութիւնն շուրջով մոռացութեան տալ, ի յարգանս իրենց յանրապահ յիշատակին:

քարոզ երկու քաջամարտիկ այս երեսփոխաններն, Գոնիայի մէջ առիթ կ'ունենան տեսակցելու մէկ քանի ազգայիններու հետ եւ կը մերժեն նիւթական ո՛ր եւ է օգնութիւն:

Իսկ Գոնիայի մօտակայ Էրէկլիի երկաթուղիի կայարանին առջեւ, երկաթուղիի հայ դաշնակցական պաշտօնեայ մը, յանդըգնութիւնը կ'ունենայ տեսակցելու զաղտնապէս Զօհրապի եւ Վարդգէսի հետ եւ առաջարկելու փախցնել զիրենք: Սակայն ասոնք կը պատասխանեն, թէ իրենք իբր օսմ. պառլամենտի անդամ իրենց կեանքի մասին երկիւղ չունին, եւ չեն տարակուսիր, որ անպարտ պիտի արձակուին Տիգրանակերտի պատերազմական ատեանէն . . . : Միշտ նոյն լաւատեսութիւնը:

Երբ Զօհրապ եւ Վարդգէս կը ժամանեն Ատանա, հոս մէկ քանի ազդեցիկ հայեր մասնաւոր թոյլտուութեամբ կը տեսակցին այս երկու հայ երեսփոխաններուն հետ, առաջարկելով ո՛ր եւ իցէ օժանդակութիւն: Բայց ասոնք կը պատասխանեն թէ ուրիշ ո՛ր եւ է քանի պէտք չունին, միայն կը խնդրեն որ իրենց Ատանայէն ողջ անցնիլը լուր տան Պոլիս իրենց ընտանիքներուն:

Դարձեալ խիստ հսկողութեամբ Պոլսէն ընկերացող ոստիկանապետի մը եւ ոստիկանի մը, վերջապէս ողջամբ կը հասնին Հալէպ:

Այդ օրերուն Հալէպի կուսակալ էր հայոց միշտ քարեկամ ճանչցուած նախ Կարնոյ կուսակալ, ապա ներքին զործոց նախարար Ճէլալ: Աս ստուգիւ կարելին կ'ընէ, իբր երկուքին ալ անձնական քարեկամ, փրկելու թշուառները ամենաստոյգ մահէ մը: Սա փոխանակ քանտ առաջնորդել տալու, պանդոկ մը իջեւանել կու տայ, եւ թոյլտուութիւն կ'ընէ ցանկացողներուն տեսակցիլ մեծամուն արտրականներուն հետ:

Միս կողմէն ինք անձամբ կը դիմէ Զօհրապի եւ Վարդգէսի «անձնական քարեկամ», եւ ներքին զործոց նախարար Թալաթին, խնդրելով որ իրեն թոյլտուութիւն ըլլայ Հալէպի մէջ պահելու երկու արտրականները:

Հալէպի մէջ գտնուող ազդեցիկ թուրք մէկ քանի քարեկամներ եւս, նոյնպէս կը դիմեն Սուրիոյ թուրք բանակի ընդհանուր հրամանատար եւ ծովային նախարար Ճէմալի եւ կը խնդրեն երկու արտրականներուն Հալէպի մէջ ազատ արձակումը:

Որովհետեւ ամէն ոք կը կոտորէր երկու տարաբախտ արքայա-
կաններուն համար եղբրական վախճան մը, քանի որ Տիգրանա-
կերտի կուսակալ Տոբթ. Ռէշխտի կազմակերպած հրոսախմբերը,
արդէն ողջ հայ չէին թողուր Ուրֆա-Տիգրանակերտի ճամբանե-
րուն վրայ, եւ անմեղներու արիւնը յորդանոս կը վազէր ամէն
կողմ: Ամէն ոք զիտէր թէ Ուրֆայէն Տիգրանակերտ ողջ հասնիլ
անկարելի էր. ուստի քարեկամներ կը ջանային կարելին բնել
առջեւը առնելու համար անխուսափելի աղէտին:

Ողբացեալ Զօհրապ եւ Վարդգէս իրենք ալ անձնապէս
կը դիմեն իրենց թուրք հին քարեկամներուն, եւ թախանձագին
կ'աղաչեն որ զիրենք փրկեն . . . , զի իրենք ալ տիրող տարա-
ձայնութիւններէն կ'ազդուին եւ այլեւս կը դառնան յոռետես, ու
միջոցներ կը սկսին փնտռել, յուսալով փրկուիլ վերահաս մահէն:

Իբր պատասխան եղած քարեացակամ այս բոլոր դիմում-
ներուն՝ Պոլսէն հրաման կու գայ, որ Հալէպի կուսակալ ճէլալ
խսկոյն պաշտօնը յանձնելով «Հաքիմին» դառնայ Պոլիս: Նկա-
տելով որ կուսակալ ճէլալ կը պաշտպանէր Զօհրապն ու Վարդ-
գէսն, իբր միակ միջոց թալանթ սս կտրուկ կարգադրութիւնը
խորհած էր . . . :

Ճէլալի Հալէպէն մեկնումի յաջորդ օրն իսկ, Զօհրապ եւ
Վարդգէս երկօր կտորով մը եւ բնդ նսկողութեամբ ճամբայ կը հա-
նուին դէպի Ուրֆա, եւ հազիւ քաղաք ժամանած ուղղակի կ'ա-
ռաջնորդուին բանտ:

Ճիշդ այս միջոցին բանտարկուած էին նաեւ տարաբախտ
օժակիցս Ուրֆայի Առաջնորդ Արտաւազդ ծ. վարդապետ երկու
եղեսացի հայ երեսելիներու հետ, իբր սկզբնաւորութիւն Ուրֆայի
հայոց տեղահանութեան:

Այս օրերուն Տիգրանակերտի արիւնկզակ կուսակալ Տոբթ.
Ռէշխտէն վերջ ամենաազդեցիկ անձերն էին այս կողմերուն մէջ՝ Պոլ-
սոյ մէջ Զէքին սպաննող Զէրքէզ Անմէտ եւ պատերազմական նա-
խարար Էնպէրի հօրեղբայր Խալիլ: Ասոնք նեծեալ նարիւրաւոր
խումբերով հրոսակներու (չէթա) զլուխն անցած եւ բոլոր ճամ-
բաները բռնած, հիւսիսէն դէպի հարաւի անապատները, ոչխարի
հօտերու նման բշուող հայ կարաւաններու մնացորդները կը կո-

տորէին անխնայ, ահաւոր սպանդանոցի մը վերածելով Մալաթիա-Ռոֆա-Տիգրանակերտի շրջանները ու ճամբաները:

Զօհրապ եւ Վարդգէս Եղեսիոյ մէջ կը չիւրասիրուին Ռոֆայի օսմ. երեսփոխան, հետեւապէս եւ Զօհրապի ու Վարդգէսի պաշտօնակից Մահմուտ Նէտիմէ: Բայց այս չիւրասիրութեան անունին ներքեւ թակարդ մը լարուած էր: Որովհետեւ հազիւ երեկոյեան ընթրիքը կամայ ակամայ ըրած, չորս ոստիկաններ գալով կը պահանջեն թուրք տանուտէրէն երկու ողբացեալ արտորականները, ըսելով թէ «կառքը կը սպասէ Խարբերդ պիտի երթան»:

Տարաբախտ Զօհրապ, զգալով թէ դէպի մահ կ'առաջնորդուին, եւ թէ այլեւս իրենց ժամերը համրուած են, տանտիրոջ՝ Մահմուտ Նէտիմի վիզը իյնալով, կ'աղաչէ ըսելով «Մեզ սպաննելու կը տանին, կ'աղաչեմ՝ միջամտեցէք . . .»: Բայց Վարդգէս՝ յեղափոխականի վայել ստոնասարտութեամբ անտարբեր կը մնայ դէպի անխուսափելին, զի ինք իր յեղափոխական կեանքին մէջ ի պատանակութենէ, վաղուց ընտելացած էր մահուան հետ եւ ինչ որ կ'սպրէր աւելին էր . . . :

Մահմուտ Նէտիմ՝ կը խոստանայ միջամտել, սակայն ոչ որ կրնայ թափանցել այս եղերական ու եղեոնական իրադարձութեանց գաղտնիքին . . . :

Հուսկ ուրեմն հեծեալ ոստիկան զինուորներու հսկողութեամբ Զօհրապ եւ Վարդգէս մէկ կառքի մէջ, եւ Եղեսիոյ առաջնորդ Արտաւազդ Ծ. Վարդապետ Գալէնտէրեան ու տեղւոյն երեսելիներէն երկու հայեր, երկրորդ կառքի մը մէջ նստեցնելէ վերջ, ճամբայ կը հանուին դէպի Տիգրանակերտ . . . :

Եղեսիայէն մէկ ժամ՝ հեռու Գարաքէօփրի ըսուած վայրը հազիւ հասած՝ ըստ նախօրօք եղած կարգադրութեան, կը պաշարուին մեր կալանաւորները: Չէրքէզ Մէհմէտ եւ Խալիլ իրենց զինավառ հեծեալ չէթէներով կը կանգնեցնեն փոքրիկ այս կարաւանը եւ կը հրամայեն ոստիկան զինուորներուն, որ զո՞ները ձգելով վերադառնան, քանի որ ասոնց պաշտօնը այլեւս լրացած էր:

Ահաւոր վայրկեանը կը մօտենայ . . . : Արիւնարբու հրոսպետները կառքէն վար կ'առնեն եղերաբախտ արտորականները, եւ իրենց հետ բերած մէկ մեղրնոց երկաթէ գամերով գետին կը բռն-

ոնն եղկելիները: Կը փետտեն Արտաւազդ վարդապետի մօրուքն եւ կը կտրեն բոլորին ալ գլուխներն, զանազան տանջանքներ տալէ վերջ: Մի առ մի կը կտրեն նաեւ թշուառներուն բոլոր անդամներն, նախապէս մերկացնելէ վերջ:

Եղեռնի այս լուրը Ուրֆայի կառավարիչը կը հեռագրէ Պուլիս, ուր օրէ օր Զօհրապի եւ Վարդգէսի սպանման աւետաւոր լուրին կը սպասէին Թալաթ եւ Իթթիհատի քոմիդէի կեդրոնի անդամները: Զօհրապի եւ Վարդգէսի սպանման լուրը առնելով, ներքին զործոց նախարար եւ ողբացեալներուն իբր թէ բարեկամ՝ Թալաթ լուր կը դրկէ առաջնոյն տիկնոջ, թէ Զօհրապ սրտի հիւանդութիւն ունենալուն Տիգրանակերտի ճամբուն վրայ կաթուածանար եղած է կառքին մէջ . . . : Իսկ Վարդգէսի կնոջ բացառաբար կը թոյլատրէ մեկնիլ Պուլկարիա, մինչ ցայն վայր արգելք եղած էր, եւ Վարդգէսի առ այս բրած բոլոր դիմումներուն միշտ պատասխանած էր՝ «Վարդգէս քեզի Պուլկարիա երթալու հրաման չեմ տար. գիտեմ օձիքդ ազատել կ'ուզես. բայց ճար չկայ, մենք ինչ որ ըլլանք, դուն ալ մեզի հետ պիտի ըլլաս . . . »:

Խորհուրդ այս խօսքերուն նշանակութիւնը ողբացեալները վերջը միայն հասկցան, երբ արդէն ուշ էր . . . :

Ճիշդ նոյն տեղոյն մէջ, այս սարսափելի սպանութենէն Տօր առաջ, կը նահատակուին ուրֆացի եւ տիգրանակերտցի զործաւոր զումարտակներու (ամէլէ թապուրի) 4000 հայ զինուորներ, ամենախժուոժ ու շարչարալից մահուամբ:

Այսպիսի եղերական ու անաւոր մահ մը կ'ունենան Զօհրապ եւ Վարդգէս, որոնք հայ ժողովրդի շահերու պերճախօս փաստաբաններն էին օսմ. Սահմանադրութեան 1908ի վաղորդայնին ընտրուած օսմ. երեսփոխանական ժողովին մէջ: Իսկ մասնաւորաբար կարնեցի Վարդգէս, իր քսանամեայ տարիքէն սկսեալ անփառ եւ քաջարի վէթէրանն էր եղած հայ ժողովրդի փրկութեան դատին. եւ քազմիցս տարիներով բանտարկուած, հալածուած, խոշտանգուած եւ օսմ. Սահմանադրութեան միայն բանտէն արձակուած էր՝ օգտուելով քաղաքական բանտարկեալներուն ընդհանուր ներումէն:

Այս քազմաշարչար նահատակներէն յիշատակութեան ար-

ժանի է նաև մասնաւորաբար եղեսիոյ առաջնորդ ողբացեալ Արտուազը վարդապետ: Ըլլալով ինձ օծակից շատ մօտէն յարաբերութիւն ունեցած էի իր հետ, որ նկարագրով յոյժ ազնիւ եւ անկեղծ հայրենասէր եկեղեցական մըն էր եւ համբաւաւոր երաժշտագէտ, ինչպէս նաև հմուտ հայ եկեղեցական եւ երոպական երաժշտութեան հաւասարապէս:

Ատնք ալ ինկան պատուոյ դաշտին վրայ, ու զոհաբերուեցան հայրենիքի փրկութեան ազատութեան սեմին վրայ . . . :

Բա՛րէ, իրենց կեանքին մէջ փափաքելով փափաքած էին տեսնել արիւնագանգ հայրենիքի ազատութիւնը, եւ շտեմած սակայն փակեցին իրենց աչքերը առ յաւէտ, իրենց անմեղ արիւնով ոչ նուազ սատարելով հայ ժողովրդի փրկութեան:

Իսկ այս ահաւոր եղեռնին գլխաւոր դերակատար եւ Էնվէրի ազգական Խալիլ, իբր վարձատրութիւն, Պոլսոյ կեդրոնական կառավարութիւնը՝ փաշայութեան աստիճանով, անուանեց Պաղտատի թրքական բանակի վերին հրամանատար, աւելի ընդարձակ ասպարէզ տալու համար նորանոր եղեռնագործութեանց:

Այս նոյն Խալիլն է, որ սպա կովկասեան ճակատ անցնելով, գնաց միացաւ նորակազմ՝ Ատրպէյճանի թաթար հանրապետութեան զինորական շարժումներուն, նպատակ ունենալով կովկասահայութիւնն ալ, արեւմտահայերուս նման բնաջինջ ընել: Հակառակ պարագային՝ արհամարհելի եւ տկար պետութիւն մը դարձնել Հայաստանը, առաջին սոթիւ ի մի հարուստ զարնելու ու անդամահատելու իբր պատրաստ որս:

Դարձեալ այս Խալիլն էր, որ 1919ին հայկական Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը ազգային մեծանուն քաջարի հերոս զօրավար Անդրանիկի հեռանալէն վերջ, ահաւոր կոտորածի ենթարկեց եւ անխնայ ջարդեց Շուշիի հայութիւնը, առանց խնայելու սեռի եւ հասակի, արիւնոտ նոր էջեր աւելցնելով հայ ազատագրութեան եւ նահատակութեան արիւնաշաղախ սեւ էջերուն վրայ:

